

Het Bossche Geefhuis.

Het inkomen uit het vermogen van de Tafel van de H. Geest van 's-Hertogenbosch 1450-1810

door

dr. A.C.M. Kappelhof

Den Haag/The Hague

De eerste versie van dit artikel verscheen onder deze titel in: *Varia Historica Brabantica*, 10 (1981) 1-54. De tekst werd in 2016 gedigitaliseerd en herzien en daarna op .. augustus 2016 geplaatst op de www.academia.edu.

Summary

Article published originally in 1981 in the yearbook *Varia Historica Brabantica*. A revised edition was digitized in 2016 and put on www.academia.edu in August 2016. The article deals with the two main poor care institutions in the city of 's-Hertogenbosch between ca. 1450 and 1810. It is based on large scale research in archives. The two institutions were the Table of the Holy Ghost and the *Negen Blokken*, nine funds that were founded between 1370 and 1480 and had their roots in the nine quarters of the city. The resources which were available mainly consisted of rents and lease. The urban poor care of 's-Hertogenbosch was highly dependent on the surrounding countryside. The level fluctuated considerably which determined the amount of money and loaves that the institutions could divide among the poor of the city.

Part of the tables has been published on this site separately.

1.

Het hoe en het waarom van dit onderzoek

1.1. *Probleemstelling*

‘Hier ligt nog stof voor een boeiende studie’, zo schrijven W.P. Blockmans en W. Prevenier in hun ietwat uitdagende, tot nader onderzoek prikkelende studie over de Bossche armenzorg in de periode 1435-1535.¹ Zij doelen hiermee op de ontwikkeling van het vermogen van de Bossche Tafel van de H. Geest, die zich volgens hen grotendeels vóór 1450 heeft voltrokken. Het vermogen van een instelling als de H. Geesttafel en van andere Godshuizen heeft tot op heden inderdaad weinig de aandacht getrokken van onderzoekers. In vergelijking met België is er in Nederland trouwens in het algemeen minder gepubliceerd over de geschiedenis van de armenzorg zoals deze door Godshuizen is uitgeoefend. Zeer talrijk zijn weliswaar de studies over de geschiedenis van de afzonderlijke Godshuizen in lokaal- en regionaal-historische publicaties, maar hierbij deze gaan vooral in op de juridische en institutionele aspecten terwijl ook comparatieve studies betrekkelijk zeldzaam zijn. Vanuit medisch-historische hoek is veel over Godshuizen, met name over gasthuizen, gepubliceerd maar deze belichten de medische en verpleegkundige aspecten. De archieven van deze instellingen zijn vooral in België gebruikt als rijke vindplaatsen van lonen en prijzen en om er materiaal uit te putten voor de geschiedenis van de armenzorg en de functie die deze had in de samenleving. Men was en is geïnteresseerd in datgene, wat Godshuizen deden en wie het er voor het zeggen had. De sociale kant van hun activiteiten is grondig belicht. Het hing van de invalshoek van de onderzoeker af, of men sprak over liefdadigheid of zorg voor de sociaal zwakkere.²

Vóór de opkomst van de sociale verzekeringen vanaf 1900 en de toenemende overheidsbemoeiing met de sociale zorg werden alle activiteiten van de Godshuizen gefinancierd uit eigen inkomsten, waarbij die uit het eigen vermogen het belangrijkste waren. Slechts wanneer de nood zeer hoog gestegen was bijvoorbeeld bij een opeenvolging van misoogsten, een watersnood of oorlog, sprong de plaatselijke overheid bij door het verlenen van subsidies of door in Amsterdam of 's-Hertogenbosch graan aan te kopen en dit tegen een prijs die onder de marktprijs lag te verkopen aan de armen. Het nadelig verschil kwam ten laste van de stedelijke schatkist. In 's-Hertogenbosch gebeurde dit in 1436, 1531, 1546, 1557, 1587, 1597, 1662, 1698, 1723-1724, 1740, 1756, 1772, 1793-1795 en 1799.³ De hogere overheden - gewest of land - lieten zich met deze vorm van sociale politiek niet in.

---

¹ (oude noot 1) Blockmans en Prevenier, ‘Openbare armenzorg’, 46

² (oude noot 2) Een Godshuis valt in de ruime zin van het woord te definiëren als een instelling waar de wil van God wordt uitgevoerd. Zo bezien kunnen kerken, kloosters, begijnhoven, gasthuizen en armenzorginstellingen beschouwd worden als Godshuizen. In engere zin van het woord zijn Godshuizen instellingen die zich bezig houden met de beoefening van de caritas, de liefdadigheid. Deze engere betekenis van het woord is hier gehanteerd. (toevoeging 2016) Sedertdien is er ook in Nederland veel geschreven over de geschiedenis van de armenzorg en armenzorginstellingen. Zie hiervoor de Digitale Bibliografie van de Nederlandse Geschiedenis (DBNG) van het Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis. Deze vermeldt meer dan 1000 titels over dit onderwerp waarvan het grootste deel verscheen na 1981.

³. (oude noot 3) Archief blok Weversplaats inventaris Van Rooy nr. 134: adres van de Negen Blokken aan de municipaliteit van 's-Hertogenbosch volgend op de vergadering van het blok van 21 februari 1801. De vrees

De angst voor verstoring van de openbare orde was het voornaamste motief om tot zulke maatregelen over te gaan. Het werk van de Godshuizen is dus een tweeluik, waarvan beide panelen in gelijke mate belicht moeten worden. Niet alleen de vraag 'Wat deden ze met hun middelen?' is relevant, maar ook de vraagstelling 'Hoe sterk was de financiële kurk waarop dit alles dreef?' is de moeite van een onderzoek waard. De omvang van het vermogen en de opbrengst er van bepaalden immers de draagkracht van deze kurk, met andere woorden de potentiële omvang van de hulp verleend aan de armen.

Dit vermogen ontstond in de loop der tijden. Het groeide aan door giften, legaten en erfstellingen, de opbrengst van collecten, de waardevermeerdering van vermogensbestanddelen en andere incidentele bronnen van inkomsten.⁴ Het vergaarde geld werd belegd en wel op een risicomijdende wijze. Als regel gold, dat de taken gefinancierd werden uit de opbrengst van het eigen vermogen. Interen op het vermogen werd ongewenst geacht, tenzij de nood zeer hoog gestegen was. men kan hier spreken van een gouden regel die eeuwen lang gegolden heeft, ofschoon ze maar weinig expliciet verwoord werd in statuten en verordeningen. De vrees om in te teren op het vermogen bracht de bestuurders er vaak toe de bedeling in te perken of om subsidie te vragen aan de overheid.⁵

In dit artikel wil ik de voornaamste aspecten van het vermogensbeheer van de Bossche Godshuizen analyseren. Ik koos voor 's-Hertogenbosch omdat dit een stad was met veel armenzorginstellingen waarvan de archieven goed bewaard zijn gebleven. Voor een analyse viel de keus op twee instellingen, de Tafel van de Heilige Geest en de Negen Blokken. De Tafel was de oudste, belangrijkste en meest vermogende armenzorginstellingen, de blokken ontstonden in de late middeleeuwen als buurtorganisaties die zorg droegen voor de armen van de eigen wijk, de brandweer en de drinkwatervoorziening.

Beginpunt is het midden van de vijftiende eeuw omdat dan de series jaarrekeningen en manualen aanvangen. Aan de hand van de ongeveer 2000 oorkonden in het archief van de Tafel kan de ontwikkeling van het vermogen vanaf 1271 worden gereconstrueerd, maar daarvoor is veel nieuw onderzoek nodig. Eindpunt is het jaar 1810 omdat toen op last van keizer Napoleon de armenzorg in 's-Hertogenbosch drastisch werd gereorganiseerd. Alle toen bestaande Godshuizen behalve de zuiver kerkelijke zoals de diaconieën werden samengevoegd en onder het beheer gesteld van één, later twee administratieve commissies die weer door de overheid werden benoemd en gecontroleerd. Feitelijk werd de armenzorg een staatszaak. Het soeverein besluit van Willem I van 31 december 1814 liet deze organisatie intact. In 's-Hertogenbosch interpreteerde men het decreet namelijk zo dat alle

---

voor onlusten bij graanschaarste sprak duidelijk uit: resolutiën Staten-Generaal van 5 en 7 november 1698. Ook in andere steden was de overheid gewoon in moeilijke tijden grote hoeveelheden graan aan te kopen.

⁴ (nieuwe noot 2016) Van belang was zeker ook de kwaliteit van het beheer dat weer werd beïnvloed door de effectiviteit van het toezicht. Dit werd meestal uitgeoefend door het stads- of dorpsbestuur. Andere factoren die de uitkomsten van het vermogensbeheer bepaalden waren de economische conjunctuur en de monetaire ontwikkelingen zoals muntverzwakking.

⁵ (oude noot 4) Deze vrees lag duidelijk ten grondslag aan een adres van het College van Regenten over de Godshuizen en den Algemeenen Arme aan koning Willem I uit 1817. Archief Godshuizen, Groene reeks inv. nr. 9, notulen college van regenten, vergadering van 28 juni 1817. De regel is ook terug te vinden in een besluit van de blokmeesters van de Vismarkt van 1 februari 1675. Archief blok Vismarkt, inventaris Van Rooy, nr. 139 (achteraan de rekening over het jaar 1674/75).

algemene niet aan een kerk gebonden armenzorginstellingen onder één bestuur kwamen te staan.⁶ Het jaar 1810 was voor de Godshuizen in 's-Hertogenbosch en elders in Nederland ook een cesuur omdat de toen doorgevoerde tiërcering van de staatsschuld de vermogenspositie van de Godshuizen ernstig aantastte. De tiërcering hield in dat de staatsschuld met twee derde werd verminderd, zodat de houders van obligaties nog maar een derde deel van de oorspronkelijke rente ontvingen.⁷ Pogingen ondernomen na 1815 om deze maatregel ongedaan te maken mislukten.

1.2

Godshuizen als armenzorginstellingen

Godshuizen kwamen overal voor, in de stad en op het platteland. Hoe groter de stad, hoe meer Godshuizen. Elke stad, hoe klein ook, bezat wel enige gasthuizen naast de altijd aanwezige Tafel van de H. Geest. Grote steden zoals 's-Hertogenbosch hadden veel Godshuizen. In 1500 had 's-Hertogenbosch behalve de H. Geesttafel nog het Groot Gasthuis, dat bestemd was voor de verpleging van arme zieken, negen wijkarmenfondsen (de al genoemde blokken), het zinnelozenhuis Reinier van Arkel, 23 kleine gasthuizen voor ouderen, een ver buiten de stad gelegen leproserie, en het door de H. Geesttafel beheerde vondelingenhuis. Vrijwel zeker deden de meeste Bossche kloosters waaronder zeker de minderbroeders en de predikheren ook aan armenzorg omdat zij dit als een kerntaak beschouwden. De archieven van de Bossche kloosters zijn echter slecht bewaard zodat niet onderzocht kan worden hoe dat in zijn werk ging. Het naast de St. Janskerk gelegen Groot Begijnhof had nog twee infirmerieën die bestemd waren voor arme en zieke begijnen.⁸ Op het platteland ontstonden Godshuizen later, het waren er minder, de diversiteit was kleiner en hun vermogens waren geringer in omvang. Veel dorpen in noordelijk Brabant hadden in de late middeleeuwen een gasthuis voor oudelieden en soms zelfs een leproserie. De stedelijke Godshuizen waren bestemd voor poorters en inwoners van de eigen stad. Allerlei maatregelen waren erop gericht personen die niet in de stad geboren waren of er nog niet zo lang woonden te weren.

Gingen de zaken op het platteland slecht, dan had dit zijn weerslag op de stedelijke welvaart. Ook Godshuizen zagen in jaren van misoogst en oorlog hun inkomsten teruglopen.

's-Hertogenbosch was sedert 1413 in kerkelijk opzicht een parochie en had dus ook een Heilige Geesttafel die ofschoon van kerkelijke oorsprong al spoedig beheerd en bestuurd werd door leken. Het stadsbestuur hield toezicht. De Negen Blokken ontstonden op initiatief van de burgerij en werden bestuurd door Bosschenaren uit de meer gegoede, neringdoende burgerij. Zij waren onderling geheel zelfstandig en de invloed van de stedelijke overheid op hun doen en laten was tot aan hun opheffing in 1810 nagenoeg nihil.

---

⁶ (oude noot 5) Zie over de reorganisatie van 1810: Van Rooy, *Korte schets* en Coopmans, *Rechtstoestand*, 2-7. Deze reorganisatie werd alleen doorgevoerd in het deel van het koninkrijk Holland dat al in maart 1810 werd ingelijfd, te weten het gebied ten zuiden van de Waal en de Merwede, feitelijk Zeeland en Noord-Brabant.

⁷ (noot 2016) Tegenwoordig noemen we dit een *hair cut*.

⁸ Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Groot Begijnhof, met name de oorkonden, en Brabants Historisch Informatie Centrum 's-Hertogenbosch, Groot Begijnhof, oorkonden. Van beide bestanden oorkonden zijn door mij en Jan Sanders regesten gemaakt.

1.3.

Methodiek

Het zou te ver voeren om alle negen blokken te onderzoeken. Ik beperkte mij dus tot een steekproef van drie, namelijk de blokken van de Markt, de Hinthamerstraat en het Hinthamereinde. De beide eerstgenoemde blokken waren centraal gelegen en werden gesticht in respectievelijk 1477 en 1480. Het blok van het Hinthamereinde is omstreeks 1370 ontstaan. Bij de keuze van de steekproef speelde de toestand van de archieven een doorslaggevende rol. Nader onderzoek heeft uitgewezen dat de samenstelling van het vermogen van de niet onderzochte blokken niet echt verschilde van de drie wel onderzochte. Wel behoorden de drie uitgekozen blokken tot de meest vermogende. De structuur van de beide Godshuizen verschilde sterk van elkaar. Het leek derhalve de moeite waard ze met elkaar te vergelijken.

Ik heb me beperkt tot een onderzoek naar het inkomen uit het vermogen. De omvang en de samenstelling van dit inkomen is vrij gemakkelijk na te gaan. De vaststelling van de omvang maar vooral de geldswaarde van de verschillende vermogensbestanddelen bracht echter enkele methodische en heuristische problemen met zich mee, terwijl voor de periode 1400-1700 weinig bekend is over de waarde van land en huizen. Eigen onderzoek naar de waarde van land leidde tot de conclusie dat deze sterk varieerde en afhing van de kwaliteit van de bodem en de ligging. De omvang van een hoeve op de Brabantse zandgrond varieerde sterk.⁹ Om die reden heb ik niet geprobeerd om de waarde van het vermogen vast te stellen. Een inkomen kan gemeten worden in geld, maar door de veranderingen in de koopkracht van de munt zegt dit gegeven veel minder dan bij het eerste gezicht lijkt. Derhalve werden de geldbedragen omgerekend in mudden rogge, het graan dat tot aan het eind van de achttiende eeuw het belangrijkste bestanddeel was van het voedsel. Inkomen uit vermogen en structuur ervan werden gerelateerd aan de economische ontwikkeling van de regio Oost-Brabant. Weerspiegelde de economische ontwikkeling van de regio zich in de vermogens van de Godshuizen? Had de agrarische depressie die grote delen van Europa vanaf het midden van de zeventiende eeuw trof gevolgen voor de micro-economie van de Tafel van de H. Geest en de Negen Blokken? Viel de teruglopende werkgelegenheid in de late achttiende eeuw samen met een vermindering van inkomsten uit het vermogen zodat de bestuurders gedwongen waren te korten op de ondersteuning, wat het al bestaande armoedeprobleem weer vergrootte?

Over het onderwerp was in 1981 nauwelijks literatuur beschikbaar, in 2016 was dit nog steeds zo. De archieven van de Bossche armenzorginstellingen leverden een overvloed aan bronnenmateriaal.

Bij een vraagstelling als de onderhavige is het onontkoombaar dat men kwantificerend te werk gaat. Het heeft weinig zin te spreken in termen van 'veel' en 'meer'. Ik heb gekozen voor momentopnamen. Op bepaalde tijdstippen, de peildata, werden de inkomsten uit het

---

⁹ (nieuwe noot 2016). Ten onrechte gaan veel onderzoekers er nog van uit dat naar analogie van het Hollandse veengebied een hoeve gelijk was aan 12 bunder of 12 morgen.

vermogen bereikend aan de hand van de rekeningen van de Tafel en de leggers en manualen van de Blokken. Bij deze laatste gaf ik voorrang aan de manualen boven de leggers omdat deze beter weergaven wat er werkelijk ontvangen werd. Teneinde toevalsfactoren zoals misoogsten en incidentele baten te elimineren nam ik de gemiddelde van drie indien mogelijk opeenvolgende jaren. Zie voor de onderzochte stukken bijlage I.

In de praktijk bleek de definitie natura inkomsten moeilijk hanteerbaar omdat de pachters van de hoeven veeteeltprodukten leverden die ten dele op de markt werden verkocht. Voor een ander deel werden deze leveranties afgekocht in geld. Een scheiding viel moeilijk te maken, zodat ik een driedeling maakte in a) geldinkomsten, b) natura inkomsten en c) een overgangsgroep bestaande uit veeteelt en lakens.

1.4

Financiële administratie

Zeer geschikt waren de rekeningen van de Tafel van de H. Geest en het Groot Gasthuis, waarvan de series in het midden van de vijftiende eeuw aanvangen en daarnaast de manualen van ontvangsten en uitgaven. Dit zijn registers waarin de meesters van de Tafel van de H. Geest en van het Groot Gasthuis opschreven wat zij ontvingen en uitgaven. De manualen dienden als een voorstadium van de rekening die aan het stadsbestuur ter controle werd voorgelegd. Tot in de twintigste eeuw hanteerden de Bossche Godshuizen de methode van het enkel boekhouden. In de jaarrekeningen van vóór 1811 werd ook geen onderscheid gemaakt tussen de exploitatierekening en de kapitaalrekening. Bij het Groot Gasthuis waren er twee vermogens, dat van de arme zieken en dat van de zusters die de leiding hadden van de verpleging en verzorging. De serie rekeningen van de zusters is bijna helemaal verloren gegaan, de rekeningen van de arme zieken zijn minder goed bewaard gebleven dan die van de Tafel.

Aangezien de serie rekeningen van de Tafel van de H. Geest beter bewaard is gebleven dan die van het Groot Gasthuis zijn alleen de rekeningen van de Tafel onderzocht. De rekeningen van de Tafel van de H. Geest bestrijken vanaf het midden van de vijftiende eeuw een periode van één jaar, maar het boekjaar liep tot 1759 niet gelijk met het kalenderjaar. Volgens de aanhef bevat de rekening alle ontvangsten en uitgaven. De meester boekte onder de ontvangsten eerst alles wat hij in het boekjaar had moeten ontvangen, waarna hij onder de uitgaven opvoerde wat ontvangen had moeten worden, maar feitelijk niet was geïnd. De ontvangsten vallen weer uiteen in lopende ontvangsten en 'faulten' dat zijn achterstallige inkomsten. De niet geïnde posten die onder de uitgaven in mindering worden gebracht heten ook 'faulten'. Deze wat omslachtige methode van boeken raakte in de zestiende eeuw in onbruik. In plaats daarvan voegde men lijsten van vaste inkomsten toe aan de rekeningen. Later maakte men leggers van verschillende soorten inkomsten.

De rekeningen waren verdeeld in een geld- en een graanrekening die los van elkaar stonden. De grote hoeveelheden graan werden niet in geld gewaardeerd. De saldi van de graanrekeningen werden zelfs niet in geld omgerekend en naar de geldrekening overgebracht. De graanrekening viel op zijn beurt weer uiteen in los van elkaar staande rekeningen voor rogge, gerst, haver, boekweit en raapzaad. Doordat de rekening niet geconsolideerd was, konden de bestuurders van de Tafel moeilijk een overzicht krijgen van

de financiële toestand waarin deze verkeerde. Wellicht hadden ze daar ook geen behoefte aan.¹⁰

De inkomsten en uitgaven zijn verantwoord in hoofdstukken die eeuwen achtereen in precies dezelfde volgorde voorkomen. De hoofdstukken bestaan weer uit posten. De omschrijving ervan is in de late middeleeuwen zeer uitvoerig en narratief. In de loop van de zeventiende eeuw gaat men meer samenvatten en gaan de toelichtingen een vast patroon vertonen. In de rekening wordt verwezen naar specificaties die vaak zijn vernietigd. De hoofdstukken 'allerhande inkomsten' zijn in de oudere rekening zeer omvangrijk en werden helemaal doorgenomen.

Lang niet alle goederen en diensten die geleverd werden, zijn ook als ontvangsten geboekt. De pachters van de hoeven leverden tot 1637 boter, vlas, eieren, kapoenen, ganzen, kippen en schapen af, die in de rekening niet zijn verantwoord maar wel waren terug te vinden in de pachtcontracten.¹¹ Dat er vlas binnenkwam blijkt uit de kosten die men maakte bij de verwerking ervan tot linnengoed. Deze goederen zijn waarschijnlijk geconsumeerd door de meester van de Tafel, zijn gezin en personeel, mogelijk is een deel ook uitgedeeld onder de armen. In de rekeningen is geen opbrengst van verkoop verantwoord. Dit complex van goederen droeg de naam van 'seynde' wat geschenk betekent. Tot diep in de zeventiende eeuw wordt geen melding gemaakt van een salaris voor de meester.

De Tafel had een deel van de losse percelen in eigen beheer dat wilde zeggen deze werden bewerkt door het eigen personeel dat in loondienst was. Men verbouwde haver en soms gerst (vooral onder Empel) en liet turf steken in Moergestel en in Loon op Zand. Reeds in de veertiende eeuw bezat de Tafel veel landerijen in het Vrijdom van de stad 's-Hertogenbosch en onder de aangrenzende dorpen Empel, Rosmalen, Maren en Kessel.¹² Dit land was van nature geschikt als hooi- en weiland. Een ander deel van de losse percelen werd in tijdpacht gegeven aan particulieren. Steeds weer komt men posten tegen wegens slachtloon, aankoop van vee op de markt en verkoop van vetgemest vee op de markt, aan slaggers en aan particulieren. De pachters leverden wel vee aan de Tafel, maar het is onwaarschijnlijk dat dit allemaal van hen afkomstig was. Vooral de vele ossen vallen in het oog omdat de veestapel op de hoeven vooral uit melkkoeien en jongvee bestond.

Doordat de 'seynden' en de veeteelt in eigen beheer niet gemeten konden worden, zijn de inkomsten van de Tafel gedurende de vijftiende tot in de zeventiende eeuw te laag. De omvang van de verbouw van granen in eigen beheer kon daarentegen wel worden vastgesteld. Bewerking van de leggers en manualen leverde weinig echte problemen op. Problemen deden zich wel voor ten aanzien van de muntsoort, de omvang van de graanmaat, de graanprijzen en het onderscheid tussen vrij en onvrij geld bij de pachten. We beginnen met de monetaire problematiek.¹³ In de vijftiende eeuw rekende men bij de Tafel met de rekenmunten payment en de Gelderse Arnoldusgulden. Eén pond payment werd al

---

¹⁰ (nieuwe noot 2016) Zie over het onderwerp geschiedenis van het boekhouden: Jacob Soll, *The reckoning. Financial accountability and the making and breaking of nations* (eerste druk 2014; Penguin Books, 2015).

¹¹ (nieuwe noot 2016) Na voltooiing van de eerste versie van dit artikel werden alle pachtcontracten van de meer dan 50 hoeven van de Tafel onderzocht. Dit gaf geen aanleiding de conclusies van dit artikel te herzien.

¹² (oude noot) Het Vrijdom was het gebied rondom de stad dat onder haar rechtsgebied viel. Het omvatte de dorpen en gehuchten Orthen, Maalstroom, Hintham (deels), Den Dungen, Vrankenhofstad, 't Reut en Deuteren.

¹³ (nieuwe noot 2016) Dit aspect wordt thans nader onderzocht.

in 1435 gelijk gesteld aan 7 stuivers en dat bleef daarna zo. De Arnoldusgulden was omstreeks 1445 ongeveer 9 stuiver waard. De meeste erfcijnzen waren in payment, maar er waren ook erfcijnzen in oudgeld, oude schilden, oude groten en karolusguldens. Gouden munten die men in de vijftiende eeuw veel tegenkomt waren de Rijnsgulden, de Franse kroon, de Peter en vanaf 1530 de Karolusgulden. Het bleek mogelijk alle muntwaarden zoals deze in de rekeningen voorkomen om te rekenen in stuivers en alle bedragen uit te drukken in gulden van 20 stuivers. Vanzelfsprekend is de koopkracht van het geld voortdurend aan veranderingen onderhevig geweest.

1.5

Meet- en maatproblemen

Een eerste probleem betrof de *inhoudsmaat voor graan*. We zagen al dat er veel in natura geleverd werd. Dat had voornamelijk betrekking op rogge, het basisvoedsel in Brabant tot aan het einde van de achttiende eeuw. De rogge werd geleverd in mudden Bossche of lokale maat. Over de exacte omvang van het Bossche mud bestaat onzekerheid, doordat W. Blockmans en W. Prevenier op gezag van dr. J. Mertens beweerden dat het Bossche mud in de zestiende eeuw ca. 245 liter graan bevatte. Bij de invoering van het decimale stelsel in 1811 werd het mud echter gesteld op 300,39 liter gesteld. Tegenover de gezaghebbende bronnen waarnaar Mertens verwijst staan enige opgaven uit de jaarrekeningen van de Tafel van omstreeks 1555 dat het mud ongeveer 300 liter was. De interpretatie van laatstgenoemde gegevens staat echter niet vast.¹⁴ Een vergroting van het Bossche mud tussen 1550 en 1810 van ongeveer 22 procent zonder dat daarvan tot nu toe iets gebleken is in de bronnen of de literatuur, is onwaarschijnlijk. Evenzeer opmerkelijk is het feit dat het mud van 300,39 liter exact gelijk is aan een tiende Amsterdamse last. Heeft men op een zeker moment de Bossche graanmaat gelijk gesteld aan de Amsterdamse? En hebben dan de duizenden betalende van rogpachten, renten die geconstitueerd zijn vanaf ca. 1280 dan zo'n verhoging van hun pacht geaccepteerd? Allemaal zeer onwaarschijnlijk. Nergens blijkt ook maar iets van een reductie van de pachten in verband met een vergroting van de graanmaat. Vooralsnog neem ik aan dat het Bossche mud al in 1550 300 liter was en dat de door Mertens geciteerde bronnen onjuist zijn. Wegens de onzekerheid over dit gegeven heb ik zo weinig mogelijk omgerekend in moderne maten.

De achttiende-eeuwse *graanprijzen* van 's-Hertogenbosch zijn gepubliceerd.¹⁵ Prijzen van vóór 1725 waren ondanks veel speurwerk in het oud-stadsarchief niet te vinden.¹⁶ In 1695 namen de schepenen van 's-Hertogenbosch enige maatregelen met betrekking tot de vaststelling van de zogenaamde Lichtmispeg, de prijs van rogge omstreeks 2 februari. Hieruit blijkt dat er toen een register van deze prijzen was, maar dit is verloren gegaan. Derhalve werd gekozen voor de volgende oplossing. Voor de peiljaren na 1725 werden de

---

¹⁴ (oude noot 15) Correspondentie van mij met dr. Mertens, brieven d.d. 18 september en 25 september 1980. Deze zijn te vinden in: Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Archief van het archief van de Godshuizen.

¹⁵ (oude noot 16) Tijms, 'Prijzen van granen en peulvruchten'.

¹⁶ (oude noot 17) Onder meer ook verricht door wijlen mr. J. Hoekx, medewerker van het Stadsarchief 's-Hertogenbosch, waarvoor hier nogmaals mijn hartelijke dank.

gepubliceerde Bossche Lichtmispeggen gebruikt. Van de prijzen van de Bredase Thoorse markt (roggeprijzen vastgesteld door het stadsbestuur rond 15 december) en die van Arnhem (gemiddelde prijzen over de periode 11 november – 22 februari) werd voor de peiljaren tussen 1550 en 1725 het gemiddelde berekend. Voor de prijzen van gerst en boekweit werden de Arnhemse gegevens gebruikt. De door Tijms gepubliceerde prijzen gaan niet verder terug dan ca. 1525. Voor de peiljaren ca. 1500 en ca. 1455 werden de gegevens geput uit de rekening van de Tafel, waarbij ik de prijzen die beneden het marktniveau lagen terzijde heb gelaten. De hoeveelheden geleverd graan waren bij de Tafel veel groter dan bij de blokken zodat ik voor de Tafel een twintigjaarlijks gemiddelde en voor de blokken een tienjaarlijks gemiddelde heb gehanteerd.¹⁷

Een laatste probleem was het *verschil tussen 'vrij' en 'onvrij' geld*. Wanneer in een pachtcontract werd bedongen dat de pachtsom vrij geld was, betekende dat dat de pachter zelf alle op het goed rustende lasten moest betalen. Hij mocht deze niet in mindering brengen op de pacht. Bij 'onvrij' geld kwamen deze lasten voor rekening van de verpachter. Met name de grondbelastingen legden veel gewicht in de schaal. Lastig is dat de Tafel de twee systemen soms naast elkaar hanteerde en dat hij in de loop der tijd overging van het ene systeem op het andere. Dat was zo bij de hoeven waar aanvankelijk alle lasten voor rekening van de pachter kwamen. In de tweede helft van de zeventiende eeuw werden nieuwe buitengewone lasten steeds vaker door de Tafel betaald zodat tenslotte de Tafel tussen 1725 en 1750 alle belastingen en andere lasten voor zijn rekening nam. Bij de blokken was dit probleem minder groot omdat deze doorgaans heel weinig onroerende goederen bezaten. Ik koos daarom voor de Tafel en de Blokken bij de peiljaren 1455-1700 voor onvrij geld en voor de peiljaren na 1700 voor vrij geld. Dit betekent wel dat bij de Tafel de inkomsten in geld uit de hoeven, landerijen en huizen in de stad van vóór 1750 enigszins geflatteerd zijn.¹⁸

1.6

Compositie

Na een drietal paragrafen die gaan over doel, Godshuizen als armenzorginstellingen en methodische aspecten wordt een algemene oriëntatie op de twee soorten onderzochten Godshuizen gegeven (paragraaf 2) gevolgd door een uiteenzetting over het karakter van enkele, veel voorkomende vermogensbestanddelen (paragraaf 3). Daarna wordt de ontwikkeling van het vermogen van de Tafel van de H. Geest geanalyseerd (paragraaf 4). Paragraaf 5 gaat over de vermogens van de blokken en trekt een vergelijking met de H. Geesttafel. Een confrontatie van de ontwikkelingen op microniveau met die op macroniveau volgt in paragraaf 6. Een slotwoord met conclusies en suggesties tot verder onderzoek sluit het artikel af (paragraaf 7). Het cijfermateriaal is verwerkt in bijlagen.

---

¹⁷ (oude noot 18) Zie de voor dit artikel gehanteerde graanprijzen bijlage II.

¹⁸ (oude noot 19) Aankondiging van het al aangehaalde artikel Kappelhof 'Hoeven'.

2.

De Tafel van de Heilige Geest en de Negen Blokken

Oorsprong van de Tafel

De Tafel van de Heilige Geest van 's-Hertogenbosch wordt voor het eerst vermeld in 1281. Vanaf dat jaar komt deze instelling zeer vaak in de stukken voor. Jan Mosmans, de oude geschiedschrijver van de Sint-Janskerk, lanceerde in 1931 een theorie die weliswaar nog steeds wordt verkondigd, maar waarvoor geen enkel bewijsmateriaal is¹⁹. Volgens hem was er eerst een tafel in de Sint-Janskerk en ontstond er daarna een 'Godshuis van de Heilige Geest' dat gevestigd was tegenover de kerk. Er zijn inderdaad enkele oorkonden waarin een tafel wordt vermeld die achterin de kerk stond, onder de toren, en waar de gelovigen hun gaven op konden deponeren. Wellicht is er in den beginne een tafel geweest waarop geld en broden gelegd konden worden, maar al heel spoedig ontwikkelde zich een stedelijke armenzorginstelling die los stond van de parochiekerk. De kerk propageerde het geven van aalmoezen, maar nam in de steden de zorg voor de armen niet in eigen hand. De geestelijkheid legde zich toe op de toediening van sacramenten en daaraan verwante handelingen. Samen met het gasthuis, het latere Groot Gasthuis, was de Tafel de oudste armenzorginstelling in 's-Hertogenbosch.

De Tafels van de H. Geest worden in de Nederlanden vanaf de twaalfde eeuw voor het eerst in de bronnen vermeld.²⁰ De oudste vermeldingen van deze instellingen in Brabant zijn uit de eerste helft van de dertiende eeuw. Tits-Dieuaide noemt de volgende eerste vermeldingen: Mechelen (1220), Zoutleeuw (1235), Leuven (1236), Lier (1243), Brussel (1254) Tienen (1257), Antwerpen (1262). Op het platteland vond zij als oudste Tervuren (1270) en Lombeek (1288). In noordelijk Brabant vond ik als oudste Tafels Bergen op Zoom, Steenberg en Wouw in 1295 en Breda in 1307.²¹ Van geen enkele Tafel is bekend wanneer deze precies is gesticht en door wie. Dat geldt ook voor de stedelijke gasthuizen.

De Tafel als vermogensbeheerder

De Bossche Tafel van de Heilige Geest was in noordelijk Brabant verreweg de rijkste armenzorginstelling. Het enorme vermogen was belegd in boerderijen en stukken land rondom de stad 's-Hertogenbosch die in tijd- of halfpacht werden gegeven, en in renten in geld of natura. Natura wilde hier zeggen voornamelijk rogge, daarnaast werden ook haver, gerst en erwten geleverd. Renten in boekweit kwam ik niet tegen. Het beheer van het vermogen en de exploitatie van de boerderijen is door mij uitvoerig bestudeerd.²²

---

¹⁹ (oude noot 20) Mosmans, *St. Janskerk*, 35-36.

²⁰ (oude noot 22) Tits-Dieuaide, 'Les tables', 564.

²¹ (nieuwe noot 2016) OBNB, II, nrs. 1348 (testament van Marselius pastoor van Gastel) en 1467.

²² (nieuwe noot 2016) Kappelhof, 'Hoeven Geefhuis'.

De opvatting van Blockmans en Prevenier dat de vorming van het vermogen van de Tafel zich grotendeels vóór 1450 heeft voltrokken is niet juist.²³ Tot 1670 werden nog hoeven aangekocht of gevormd en renten aangekocht of gevestigd.

De Bossche kroniekschrijver Wilhelmus Molius (ca. 1500-1565) was trots op dit instituut en schreef erover (in vertaling):

*Ten slotte ziet men ook in een heel korte tijd verscheide prachtige gebouwen verrijzen, die dienen tot het algemeen nu en belang van de stad en die voor de instandhouding van het hele stadsbestel noodzakelijk zijn. Hieronder neemt zeker wat rijkdom betreft het Armenhuis de eerste plaats in, het huis, dat gesierd met de naam van de Heilige Geest, bestemd was om armen en behoeftigen voedsel te verstrekken, buitenlanders en vreemdelingen op te nemen en wekelijks brood uit te delen. In de loop der tijd door vrome mensen begiftigd en verrijkt met een overvloed aan aardse goederen, overtreft het zeker het vermogen van veel aanzienlijke edelen en vorsten*²⁴

Dit laatste is zonder meer overdreven en alleen ingegeven door het chauvinisme van deze geboren Bosschenaar.²⁵ Een feit was echter wel dat de Tafels van Breda, Bergen op Zoom en Grave veel kleiner waren dan die van 's-Hertogenbosch, terwijl deze stad, een van de vier hoofdsteden van het hertogdom Brabant, ook nog eens wijkgebonden armenfondsen kende, de Negen Blokken.

Plaats van vestiging en personeel

In de veertiende eeuw was de Bossche Tafel gevestigd tegenover de Sint-Janskerk. Men beschikte daar over een uitgestrekt gebouwencomplex dat helemaal doorliep tot aan de stadswal. In oorkonden wordt het hoofdgebouw 'mansio' genoemd, de in 's-Hertogenbosch gebruikelijke term voor een groot vaak stenen huis waar leden van de elite in woonden. Achter deze *mansio* lagen de gebouwen die de Tafel nodig had voor zijn bedrijfsvoering. In de vijftiende eeuw worden genoemd: graanzolders, ovens om brood in te bakken, een hooizolder, een houtzolder, een timmermanswerkplaats, schuren voor gereedschap en karren, stallen voor de paarden, en een slachthuis.²⁶ Buiten de stad onder Hintham en later op de huidige Noordwal stond een windkorenmolen. Tot in de zeventiende eeuw waren deze economiegebouwen in gebruik. Men deed en maakte veel zelf. Omstreeks 1500 had de Tafel in dienst: twee wagenvoerders, twee klerken, een brouwer, een molenaar, twee bakkers, een timmerman, een stalknecht en een koeienhoedster.²⁷ Het personeel van de Tafel kreeg voor de grote collecte in de week vóór Pasen offergeld en de werkgever betaalde ook het loon van de barbier die geregeld langskwam om het mannelijk personeel te scheren.

---

²³ (oude noot 41) Blockmans en Prevenier, 'Armenzorg', 46.

²⁴ (nieuwe noot 2016) Hoekx, *Molius*, 99.

²⁵ (nieuwe noot 2016) Hoekx, *Molius*, 13.

²⁶ (nieuwe noot 2016) SAH, THG, rekeningen, met name de hoofdstukken die gaan over uitgaven aan bouwwerkzaamheden en verder de rekening over de jaren 1649-1652, hoofdstuk inkomsten wegens huren van huizen en gebouwen in de stad.

²⁷ (nieuwe noot 2016) SAH, THG, rekening 1500/01 – 1502/03, hoofdstuk uitgaven aan lonen van de 'gesynde'

Bestuur

De Tafel werd geleid door een of meer *provisores* en de *rector* of meester. De provisor was een lid van het stadsbestuur. Onder zijn toezicht werd het dagelijkse uitvoerende werk gedaan door de 'procurator seu provisor', de meester of 'rector'. Deze mannen waren geen van alle geestelijke. Wel had de Tafel in de vijftiende eeuw een geestelijke in dienst en beschikte de meester over een huiskapel. Het bestuur bestond dus uit twee lagen terwijl het stadsbestuur als 'oppervoogd' van alle Godshuizen fungeerde als derde hoogste bestuurslaag. In de vijftiende eeuw waren afgevaardigden aanwezig bij het afhoren van de jaarrekening, maar vermoedelijk was dat al eerder zo.²⁸ De provisor gaf in de middeleeuwen toestemming voor het vervreemden, verwerven en verpachten van onroerende goederen van de Tafel. Na 1500 ging het stadsbestuur zich steeds meer inlaten met het beheer. Merkwaardig is dat na de oprichting van drie nieuwe stadsparochies in 1569 de Tafel de enige armenzorginstelling bleef die de hele stad bestreek. Er ontstonden geen parochiële armbesturen.

Activiteiten

De Tafel verleende in de middeleeuwen ondersteuning aan Bossche armen in natura. Op de eerste plaats was dat roggebrood dat op gezette tijden aan de poort aan de Hinthamerstraat werd uitgedeeld. Daarnaast, maar wel op afstand werden ook andere goederen uitgedeeld zoals wollen en linnen lakens, schoenen, eieren, haring, erwten en varkensvlees.²⁹ Volgens een berekening van Blockmans en Prevenier werden omstreeks 1465 325 en in 1525 600 personen bedeed. In 1465 ontvingen 325 armen het gehele jaar door 431 kilo roggebrood, 3,1 kilo varkensvlees, 24 ½ haringen, 6,9 kilo erwten, 4 paar schoenen, en 2 ¼ el lakens.³⁰ De nadruk lag dus op roggebrood waarvan een bedeede gemiddeld per dag 1,2 kilo in ontvangst mocht nemen.

De Negen Blokken

Vanaf de tweede helft van de veertiende eeuw ontstonden er aparte fondsen die bestemd waren voor de 'huisarmen'.³¹ Dit waren armen die tot de eigen gemeenschap behoorden en liever in stilte armoede leden dan in het openbaar te bedelen. Een aparte groep onder hen waren kraamvrouwen die vóór en na hun bevalling niet konden werken en dan dus niets verdienden. In de meer excentrisch gelegen wijken, het Hinthamereinde, het Ortheneinde, en de Vughterdijk, werden vanaf ca. 1350 goederen geschonken aan de huisarmen. In veel

---

²⁸ (oude noot 25) Coopmans, *Rechtstoestand*, 95-101.

²⁹ (nieuwe noot 2016) Blockmans en Prevenier, 'Openbare armenzorg'.

³⁰ (nieuwe noot 2016) Blockmans en Prevenier, 'Openbare armenzorg', 52-53.

³¹ (nieuwe noot 2016) Kappelhof, *Armenzorg*.

oorkonden werd bepaald dat de opbrengst van deze goederen, vaak renten, geïnd moest worden door de 'vuurmeesters'. Zij moesten dit naar eigen goeddunken besteden aan de huisarmen van de wijk. De vuurmeesters waren de commandanten van de vrijwillige brandweer en behoorden tot de notabelen van de buurt. Grote stadsbranden in 1419 en 1463 maakten voor iedereen duidelijk dat de brandweer beter georganiseerd moest worden. Op den duur groeide zo een fonds dat bestemd was voor de huisarmenzorg en dat een eigen administratie had.³² In 1477 en 1480 ging men ertoe over in vier van de negen wijken stichtingen in het leven te roepen die tot taak hadden deze fondsen te beheren.³³ Men ging toen ook spreken van blokmeesters omdat de armenzorg en het beheer van het daarvoor bestemde fonds de belangrijkste en meest bewerkelijke taak werd. Een oorkonde uit 1490 geeft een gedetailleerde omschrijving van de gebieden die de blokken toen bestreken.³⁴

3.

Veel voorkomende vermogensbestanddelen

Renten

Een belangrijke rol speelden de renten, vaste inkomsten uit onroerend goed. In de Bossche schepenakten en in de archiefstukken van de Godshuizen hanteerde men de termen 'erfcijns' en 'erfpacht'.³⁵ Onder erfcijns verstond men een betaling in geld, onder erfpacht een levering in natura. De erfcijns die we in Brabant in de middeleeuwen en tot in de zeventiende eeuw zeer veel tegenkomen, was een vaste op bepaalde tijdstippen te betalen geldsom die aanvankelijk eeuwigdurend was. Analoog daaraan maar dan in natura was de erfpacht. Vanaf het einde van de vijftiende eeuw werd in de constitutiebrieven (= de akte waarin de erfcijns of erfpacht gevestigd werd) een clause opgenomen waarbij de erfcijns of erfpacht losbaar werd gesteld en werd aangegeven hoe de aflossing diende te geschieden. De losbare renten wonnen daarna snel terrein, terwijl veel erfcijnsen en erfachten door aflossing ophielden te bestaan. In dit artikel hanteer ik de termen erfcijns en erfpacht in voornoemde zin en rangschikt ze beide onder de term van renten.

Renten ontstonden op twee manieren: door rentekoop en door uitgifte. De rentekoop was de favoriete methode om het kerkelijk renteverbod te omzeilen. De koper van een rente deed dit door een som ineens aan de verkoper ter hand te stellen, in ruil waarvoor deze het recht op een rente verwierf. De hoofdsom was niet opeisbaar, een erfcijns of erfpacht was dus onlosbaar. De losbare renten die vanaf de late vijftiende eeuw voorkomen wijzen op een verslapping van het renteverbod.

---

³² (oude noot 27) SAH, Blok Hinthamereinde, inventaris-Van Rooy (1918) nrs. 105A (legger van vaste inkomsten begin vijftiende eeuw), 105 (idem aangelegd tussen 1461 en 1463), 106 (idem aangelegd tussen 1486 en 1490) en 86 (aangelegd in 1452) enz.

³³ (oude noot 28) Coopmans, *Rechtstoestand*, 21-26.

³⁴ (oude noot 29) SAH, Negen Blokken voorl. nr. 60.

³⁵ (oude noot 30) Jansen, *Landbouwpacht*, 40.

Een middel voor een grondbezitter om zijn land op een indirecte maar wel veilige manier te exploiteren was de uitgifte. De bezitter gaf het goed dan voor eeuwig in gebruik aan een ander in ruil voor betaling van een som gelds of een prestatie in natura. Niet alleen percelen land maar ook hoeven werden vanaf de late dertiende eeuw in cijns uitgegeven. Deze figuur lijkt op de nu nog bestaande erfpacht, met dat verschil dat de middeleeuwse erfpacht aanvankelijk onlosbaar was en de canon vast lag. De erfpacht was eeuwig. De positie van de erfpachter was bijzonder sterk. Zolang hij maar op tijd betaalde of leverde, kon hij het land of het huis gebruiken zoals hij verkoos. Wanneer hij door landverbetering of anderszins meer profijt trok van het land, kwam hem dat alleen toe. De erfpachter kon het land weer verkopen aan een derde, de erfpacht kwam dan tenzij uitdrukkelijk anders werd bepaald ten laste van de nieuwe eigenaar. Illustratief is de gang van zaken rond een kamp lands die op 28 maart 1376 in erfcijs werd gegeven. Enige tijd later werd het perceel verkocht, daarna werd de erfcijs afgelost, waarna het goed opnieuw bezwaard werd met een erfcijs.³⁶ Erfcijsen en erfpachten konden ook worden gesplitst. Vaak gebeurde dat bij een erfdeling waarbij een groot stuk land onder de erfgenamen werd verdeeld en ieder een deel van de erfpacht of erfcijs voor zijn rekening nam. In 1460 is de hoeve van der Laak in Moergestel in een groot aantal percelen uiteengevallen en vindt de meester van de Tafel het nodig in een oorkonde te laten vastleggen wie welk deel van de oorspronkelijke erfpacht van 17 mud en 1 sester rogge moet betalen.³⁷ De vele op elkaar volgende erfdelingen vergrootten de kans op het zoekraken van delen van de rente.

Het onderscheid tussen rentekoop en uitgifte kreeg betekenis toen in 1571 het 'plakkaat van reductie' bepaalde dat erfpachten die tot dan toe met contant geld waren gekocht en in natura werden geleverd, moesten worden omgezet ('gereduceerd'). Het reductietarief was een kapitalisatiefactor van 16. Indien de oorspronkelijke koopprijs niet bekend was, wat veel voorkwam, diende men deze te stellen op de gemiddelde graanprijs drie jaar vóór en drie jaar na de vestiging van de erfpacht. Het plakkaat werd uitgevaardigd door koning Philips II in zijn kwaliteit van 'Heer der Nederlanden'. Deze maatregelen waren gericht tegen wat de overheid zag als woeker, te weten het kopen van erfpachten met contant geld in jaren van lage graanprijzen waarna de koper profiteerde van de jaren met hoge graanprijzen of van een stijgende trend van deze prijzen, aangezien de erfpacht in natura moest worden geleverd. Een ander aspect is dat deze maatregelen een goede registratie van graanprijzen zowel door instellingen als Godshuizen als door overheden noodzakelijk maakten. Het was voortaan belangrijk de oude akten en de protocollen te bewaren waaruit bleek of een erfpacht ontstaan was door een rentekoop of een uitgifte ('venditio' respectievelijk 'deditio'). Van veel erfpachten was overigens niet bekend hoe ze waren ontstaan. Erfpachten die op een andere wijze waren ontstaan, hoefden niet gereduceerd te worden. Vanaf 1571 verschijnen de reductiepachten op grote schaal in de bronnen.

Zowel erfcijsen als erfpachten waren vrij geld. In de oorkonden wordt dit steeds met nadruk zo gesteld en in de praktijk hield men zich daar ook aan.

---

³⁶ (oude noot 31) SAH. THG, oorkonden nrs. 769a, 769b en 1034a. Een ander voorbeeld: SAH, Blok Markt en Tolbrug, voorl. inv. nrs. 202-212. Het betreft een hoeve op 'Runsvouit' onder Udenhout die in 1405 werd uitgegeven tegen een erfpacht van 10 mud rogge. Toen de erfpacht in 1782 door het blok van de Markt werd gekocht, waren er 11 debiteuren.

³⁷ (nieuwe noot 2016) SAH. THG, oorkonde nr. 2447.

Schuldbekentenissen

Vanaf de zeventiende eeuw treffen we veel schuldbekentenissen aan van particulieren waarbij deze zijn persoon en al zijn goederen, ook die welke hij nog kan verwerven, tot onderpand stelt. Men spreekt dan van een 'reëel verband', weer onder te verdelen in 'generaal verband' (alle goederen zijn onderpand) en 'speciaal verband' (bepaalde nader aangeduide onroerende goederen zijn onderpand). Mengvormen tussen speciaal en generaal verband en tussen erfcijns en schuldbekentenis komen voor. Bij een schuldbekentenis, en dat is het verschil met een erfcijns of een erfpacht, wordt openlijk gesproken over de hoofdsom en de daaraan gerelateerde rente. Wordt de rente niet op tijd betaald, dan kan de crediteur de schuld opeisen en als dat niet helpt, kan de crediteur een procedure tot uitwinning (ook wel evictie of opwinning genaamd) aanvragen. De geleende sommen gelds zijn zelden meer dan 500 gulden. Erfcijnsen, erfpachten en schuldbekentenissen kunnen ontstaan bij gelegenheid van de verkoop van onroerend goed. De akte spreekt dan van 'schuldbekentenis ter zake des Koops'. Op deze wijze kon de verkoop gefinancierd worden, wanneer de koper wel kredietwaardig was, maar niet op korte termijn over veel liquide middelen kon beschikken.

Obligaties

De categorie obligaties en renten ten laste van de overheid verschijnt bij de onderzochte Godshuizen voor het eerst in de zestiende eeuw en wordt in de loop der tijd steeds belangrijker. De oudste vorm zijn al of niet aflosbare renten en lijfrente op één of twee levens die de stad 's-Hertogenbosch in het midden van de vijftiende eeuw verkoopt. Als gevolg van de daling van de rentevoet op de Hollandse kapitaalmarkt in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw van 6 ¼ procent naar 2 ½ procent worden renten soms verlaagd of geconverteerd. De rentetrekker die niet akkoord ging met een lagere rente kon de hoofdsom terugbetaald krijgen. De overheid, met het gewest Holland voorop, gold als een uiterst solide debiteur. Vanaf 1525 verkochten de Staten van Brabant renten die betaald werden uit de opbrengst van een belasting die bede genaamd werd. Vooral tussen ca. 1560 en ca. 1560 werd zo op grote schaal geleend. Deze renten werden uitgekeerd door de rentmeesters van een van de vier kwartieren van het hertogdom Brabant, te weten Leuven, Brussel, Antwerpen en 's-Hertogenbosch. Deze renten waren aflosbaar, in de praktijk gebeurde dit niet. Na 1648 werden deze renten uitgekeerd door de Staten-Generaal als rechtsoptvolgers voor de Staten van Brabant voor het aan de Republiek afgestane gedeelte van het hertogdom. De renten op de stad, de Staten van Brabant, de Staten van Holland en de Generaliteit werden verlaagd zoals aangegeven in tabel 1.³⁸ Vanaf 1715 werd op de renten van de Staten van Brabant en de Generaliteit een belasting geheven van de

---

³⁸ (oude noot 34) Heurn, *Historie*, II, 524, III, 425 en 458 en IV, 16 (voor de stad 's-Hertogenbosch). Voor andere obligaties: Kappelhof, *Belastingheffing*, 86-88 en De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 153-154.

honderdste penning van de hoofdsom waardoor de effectieve rente op deze obligaties uitkwam op 3 procent

Tabel 1
Rentevoet op obligaties

Stad Den Bosch	Staten van Brabant, Holland en Generaliteit	
1646: naar 5 %	1640: naar 6 ¼ %	
1670: naar 4%	1658: naar 5%	
1717: naar 3 ½ %	1695: naar 4%	
1729: naar 3 %	1724: naar 3%	
1735: naar 2 ½ % &		

Vanaf het einde van de zeventiende eeuw werden de generaliteitsobligaties bij de Bossche Godshuizen zeer populair. Ook obligaties ten laste van gewesten zoals Holland en Gelderland kwamen in trek. Deze obligaties gaven een rente van 3 procent behalve Holland en Zeeland die in de praktijk 2 ½ procent deden. In 1800 werden al deze stukken inclusief de renten op de Brabantse bedden geconverteerd in Nationale Schuldbrieven. Vanaf 1808 werd de rente alleen nog maar uitbetaald in de vorm van 'recepissen'. Dit waren schuldbekentenissen aan toonder die konden worden verkocht aan anderen. Deze operatie was een voorbode van een feitelijk staatsbankroet dat in 1810 zijn beslag kreeg. Na de inlijving van het Koninkrijk Holland bij het Franse keizerrijk in 1810 werden de rente op de Nationale Schuldbrieven met twee derde teruggebracht, de zogenaamde tiërcering. Een deel van deze obligaties is blijven bestaan in de vorm van zogenaamde Grootboekobligaties die nog steeds op de beurs verhandeld worden.

Boerderijen

De hoeven van de Tafel werden vanaf de late veertiende eeuw in tijd- of halfpacht gegeven.³⁹ Ik vermoed dat men aanvankelijk de voorkeur gaf aan halfpacht en dat vanaf ca. 1390 een vorm van tijdpacht in zwang kwam waarbij de pachter rogge in natura moest leveren en daarnaast jaarlijks een zogenaamde seynde verschuldigd was. Deze bestond uit gevogelte, vlas, eieren, boter en soms wittebrood. Pacht in geld kwam weinig voor. De oudste pachtcontracten die ik vond in het archief van de Tafel zijn uit 1391 (hoeve Gerwen), 1407 en 1408.⁴⁰ In de middeleeuwen werden de contracten opgesteld ten overstaan van schepenen van 's-Hertogenbosch.

Opvallend is de grote continuïteit van de pachters. Vaak volgde de zoon de vader en de schoonzoon de schoonvader op, al was er geen sprake van zelfs maar een begin van erfelijk bezit. De pachters betaalde vanaf het begin van de zestiende eeuw een 'voorlijf', een som gelds te voldoen op St. Maarten-in-de-winter (11 november) en een hoeveelheid graan op Kerstmis of Maria Lichtmis (2 februari). Naast rogge werden ook haver, gerst en vanaf de

³⁹ (nieuwe noot 2016) Hierover uitvoerig: Kappelhof, 'Hoeven', tweede herziene uitgave uit 2015.

⁴⁰ (nieuwe noot 2016) SASH, THG, Oorkonden, nrs. 1076, 1407 en 1408.

zestiende eeuw ook boekweit geleverd. Tarwe werd nooit geleverd omdat dit gewas in de Meierij niet werd verbouwd. Een uitzondering waren de kleigronden langs de Maas in het noorden waar een enkele keer sprake is van de verbouw van tarwe. De meest voorkomende pachttermijn was vier tot zes jaar, maar stilzwijgende verlening van de pacht kwam veel voor. De hoeven bestonden uit akkerland, weiland, hooiland in de vorm van beemden en heivelden. Deze laatste waren recent ontgonnen of zelfs nog niet ontgonnen stukken heidegrond die meestal waren gekocht van de beheerders van de gemeijnte. De meeste hoeven hadden een schaapskooi, terwijl de pachters zoals iedere andere ingezetenen van het dorp gerechtigd waren tot het gebruik van de gemeijnte.

4.

De ontwikkeling van het inkomen uit het vermogen van de Tafel van de H. Geest

4.1

Groei en fluctuaties door de eeuwen heen

Het vergaarde cijfermateriaal is bijeengebracht in de achter dit artikel geplaatste tabel 1. De opbrengsten van de rogge zijn hierin wel, die van de overige granen niet verwerkt omdat over een deel van de onderzoeksperiode geen gegevens bekend zijn of omdat het om verwaarloosbare hoeveelheden (raapzaad en erwten) gaat.

Voor zijn inkomsten was de Tafel tot omstreeks 1800 bijna helemaal aangewezen op zijn eigen vermogen. Naast de 2824 gulden aan inkomsten uit vermogen stonden omstreeks 1450 maar 64 gulden aan giften en legaten en de verkoop van bezittingen van proveniers. Dit waren mensen die tegen betaling van een som ineens de rest van hun leven onderhouden werden door een Godshuis. Na hun dood vervielen al hun bezittingen aan dit Godshuis. Collecten werden toen niet gehouden, althans daarvan vond ik in de financiële administratie geen spoor. De Tafel ontving geen subsidies van de overheid, ook niet op indirecte wijze zoals in de vorm van een voor de armen bestemde toeslag op belastingen. In 350 jaar nam het inkomen uit het vermogen met een factor zeven toe: van nog geen 3000 gulden in het midden van de vijftiende eeuw tot meer dan 23.000 gulden kort vóór de fusie van 1811.⁴¹ Drie-en-een-halve eeuw hield het inkomen niet op te groeien, terwijl dit in het midden van de vijftiende eeuw reeds aanzienlijk was.

Deze ontwikkeling verliep echter niet in een rechte lijn. Ik onderscheid de volgende bewegingen:

1. tweede helft vijftiende eeuw: nauwelijks groei namelijk (+ 9 procent)

---

⁴¹ (oude noot 38) De gegevens die Van Rooy, *Korte schets*, 41 opgeeft zijn afwijkend. Voor 1811 vermeldt hij een totaalinkomen van de Tafel van ongeveer 27.000 gulden. De gegevens verstrekt door Van den Eerenbeemt, *'s-Hertogenbosch*, 215-216 stemmen met die van mij overeen, als men de gevolgen van de tiërcering erin verwerkt. Van Rooy stelde zijn statistiek samen op basis van een niet nader genoemde bron. Van den Eerenbeemt ontleende zijn gegevens aan een Franse statistiek.

2. eerste helft zestiende eeuw sterke groei (+ 174 procent) afzwakkend in de tweede helft van deze eeuw (+ 74 procent) en nog meer vertragend in de eerste helft van de zeventiende eeuw (+ 44 procent).
3. halvering tussen 1650 en 1750 (- 46 procent)
4. tweede helft van de achttiende eeuw en begin van de negentiende eeuw: sterke groei (+ 107 procent)

In 1810 zat men weer op het niveau van 1650. De reële waarde van deze cijfers wordt beter benaderd wanneer we geld omrekenen in rogge. De veranderingen komen er dan als volgt uit te zien:

1. tweede helft vijftiende eeuw	+ 33 procent
2. eerste helft zestiende eeuw	+ 10 procent
3. tweede helft zestiende eeuw	- 28 procent
4. eerste helft zeventiende eeuw	+ 7 procent
5. 1650-1750	- 25 procent
6. 1750-1810	- 18 procent

1810 ten opzichte van 1650   - 39 procent

1810 ten opzichte van 1550   - 53 procent

In 1810 was de koopkracht van het inkomen, als we uitgaan van de roggeprijzen, nog maar iets meer dan de helft van die van 1550.⁴²

De late vijftiende en het begin van de zestiende eeuw waren voor de Tafel een zeer goede tijd. Vanaf het midden van de zestiende eeuw nam de reële waarde van het inkomen echter af door de stijgende graanprijzen. Pas na 1600 verbeterde de situatie enigszins. In de tweede helft van de zeventiende eeuw daalden de graanprijzen maar namen de nominale inkomsten ook af. Per saldo nam het reële inkomen sterk af. In de tweede helft van de achttiende eeuw nam het reële inkomen nog verder af. Aan de vooravond van de inlijving bij Frankrijk kon de Tafel nog maar de helft van de hoeveelheid rogge aankopen waarover men in 1566 kon beschikken. De financiële positie van de grootste Bossche armenzorginstelling was toen structureel slecht. Dat viel samen met een tijd waarin een toenemend aantal armen een beroep deed op ondersteuning.

De hoeveelheid in natura ontvangen granen nam tussen 1600 en 1650 sterk af. Deze daling zette zich voort tot 1750 waarna een periode van stabiliteit volgde. Deze daling had twee oorzaken: het rendement van de hoeven nam af als gevolg van sterk stijgende belastingen na 1672 en tussen 1670 en 1770 werden bijna alle hoeven verkocht.⁴³

Het meeste graan bestond uit rogge, de andere granen en boekweit waren minder belangrijk. De hoeveelheden gerst en haver namen tussen 1450 naar verhouding sterk toe. Gerst bleef belangrijk tot in het begin van de zeventiende eeuw. Haver nam al na 1500 in

---

⁴² (nieuwe noot 2016) Hier ligt nog terrein braak voor een verdergaande analyse. Destijds heb ik mij beperkt tot een omrekening volgens de roggeprijzen. Relateren aan het inwonertal van 's-Hertogenbosch kan een ander perspectief opleveren.

⁴³ (nieuwe noot 2016) Kappelhof, 'Hoeven'.

belang af en was omstreeks 1650 niet meer van betekenis. Boekweit werd in de vijftiende eeuw al wel vermeld, maar moest pas na ca. 1550 door de pachters in een noemenswaardige hoeveelheid geleverd worden. In het begin van de achttiende eeuw verdwenen alle granen behalve de rogge.

Inkomen en armenzorg

Welke gevolgen hadden deze fluctuaties voor de taakstelling van de Tafel, de armenzorg? Armoede neemt toe als gevolg van een langdurige oorlog, wanneer de bevolking toeneemt en de werkgelegenheid daarbij achterblijft en wanneer de prijs van eerste levensbehoeften stijgt omdat gezien de loonstarheid het reële loon dan daalt.⁴⁴ Deze omstandigheden deden zich voor tijdens de Gelderse oorlogen die werden gevoerd tussen 1473 en 1543, tijdens de Opstand en de daarop volgende oorlog en dan vooral tussen 1576 en 1607 en tussen 1621 en 1645 en tenslotte in de tweede helft van de achttiende eeuw. De problemen moeten vooral groot geweest zijn tussen 1576 en 1607 en tussen 1795 en 1810 toen het inkomen van de Tafel sterk terugliep. De Gelderse oorlogen zal men beter doorstaan hebben.

4.2

Geld- en natura inkomsten

Het belang van de naturaleveranties komt tot uiting in tabel 2.

Tabel 2

Aandeel in procenten van geld- en natura inkomsten op het totale inkomen uit vermogen van de Tafel van de H. Geest van 's-Hertogenbosch 1450-1810

Soort inkomsten	1450	1500	1550	1600	1650	1750	1810
Geld	30	37	54	35	58	65	60
Natura	30	42	42	63	42	35	40
Overgangsgroep	11	11	3	0	0	0	0

Tot in de negentiende eeuw waren de inkomsten in natura zeer belangrijk. Dat neemt niet weg dat de rol van het geld na 1500 groter is geworden. De overgangsgroep nam eerst in belang toe om na 1500 in een halve eeuw tijds bijna te verdwijnen. De verhoudingen werden sterk beïnvloed door wisselende graanprijzen, zoals in de tweede helft van de zestiende eeuw. Ondanks de omzetting in geld van veel erfpachten als gevolg van het plakkaat van reductie in 1571 en ofschoon het volume geleverde granen mede daardoor slechts enigszins toenam, groeide door de prijsstijgingen van de zestiende eeuw het aandeel van de categorie natura tot een nooit eerder en ook daarna niet meer voorkomend niveau. Vergeleken met

---

⁴⁴ (nieuwe noot 2016) De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 723-724 en 740.

het midden van de vijftiende eeuw was omstreeks 1810 het belang van de geldinkomsten verdubbeld. Nog de hele negentiende eeuw door zouden roggeleveranties een gewichtige rol blijven spelen in de economie van de Godshuizen. Pas omstreeks 1970 zou de eigen bakkerij worden gesloten omdat de kosten veel hoger waren dan die van broodfabrieken.

4.3

Stad en platteland

4.3.1

De toestand in het midden van de vijftiende eeuw

In het midden van de vijftiende eeuw was de Tafel voor zijn inkomsten sterk afhankelijk van het platteland. Niet minder dan 89% van de inkomsten (groepen een en drie uit de grote tabel achterin) bestond uit pachten van hoeven en landerijen, veeteeltproducten, hout en erfciijnzen en erfpachten. De primaire sector (groep 1) bestond weer voor 83% uit inkomsten uit landbouw (groep 1.1)

Rogge domineerde. De op de Kempische zandgronden beoefende roggebouw weerspiegelde zich in de vele honderden mudden rogge die door de boeren jaarlijks naar de stad werden gebracht en daar hoog en droog werden opgeslagen op de zolders van de gebouwen aan de Hinthamerstraat. De hoeven in het kwartier van Maasland en Vught leverden veel zomergranen zoals gerst en haver. Het vervoer van het graan geschiedde niet alleen per kar maar ook per schip. Over de Aa, de Dommel en de stroom die van Reusel langs Oisterwijk naar Hal onder Boxtel liep voeren 'pleijten', lange smalle platboomde schuiten. Uit tal van posten in de rekeningen blijkt dat in de middeleeuwen en nog lang daarna massagoederen zoals granen vanaf Helmond, Oisterwijk en Eindhoven werden verscheept naar 's-Hertogenbosch. In de omgekeerde richting gingen bouwmaterialen zoals kalk en baksteen. In het midden van de vijftiende eeuw nam rogge 58 procent van de inkomsten en 89 procent van het volume aan granen voor zijn rekening.⁴⁵ Naar de waarde gerekend is het aandeel van rogge nog groter omdat haver goedkoper was. Zoals reeds gezegd werden de hoeven verpacht waarbij tijdpacht regel en halfpacht uitzondering was. De inkomsten uit erfpachten, ontstaan door uitgifte of rentekoop, brachten bijna twee keer zo veel geld op als de tijd- en halfpachten samen. Dit wijst erop dat de Tafel liever een vast dan een variabel inkomen had. De 31 hoeven die de Tafel omstreeks 1455 bezat lagen verspreid over de Meierij, maar de meeste hoeven lagen toch in een straal van 20 kilometer rondom 's-Hertogenbosch. De daarbuiten gelegen hoeven waren geconcentreerd rond Eindhoven en Helmond of lagen in het land van Ravenstein. Alle hoeven lagen in de Meierij van 's-Hertogenbosch, wanneer men althans het land van Herpen als een deel van de Meierij beschouwt.

De Bossche Godshuizen voerden een beleggingsbeleid dat ten dele bepaald werd door politiek-institutionele factoren. In de Bommelerwaard en het sinds 1357 Hollandse land van Heusden, dat tot zeer dicht onder de muren van 's-Hertogenbosch reikte, bezaten de Bossche Godshuizen geen goederen. Zij waren alleen geïnteresseerd in goederen die lagen

---

⁴⁵ (oude noot 43) Bij de berekening van het aandeel van de rogge in het totale volume zijn de verschillende soorten graan en boekweit gemakshalve op één voet gesteld.

én in het land van de hertog van Brabant én in de meierij van 's-Hertogenbosch én in het rechtsgebied van de stad 's-Hertogenbosch. Enkele malen werd in oorkonden waarbij erfciijnzen of erfpachten werden gevestigd bedongen dat de onderpanden aan deze voorwaarden van juridisch-geografische aard moesten voldoen.⁴⁶ Mochten er problemen ontstaan met de debiteur, dan was het uiterst onaantrekkelijk wanneer de zaak diende voor een rechtbank die niet onder het gezag van de hertog viel. Crediteuren hadden graag dat als er problemen ontstonden de zaak diende voor de schepenbank van hun stad of dorp. Dan viel het vonnis vaker in hun voordeel uit. Beleggen in eigen land verkleinde dus het risico. In de Meierij had de Tafel weinig of geen bezittingen in het westen van Kempenland en in het zuiden en zuidoosten van Peelland. Dit waren door de natuur minder bedeelde gebieden met hoge en droge zandgronden en een tekort aan natuurlijke weidegronden en hooilanden. De streek rondom Eindhoven en Helmond was aantrekkelijker omdat ze doorsneden was door bevaarbare naar 's-Hertogenbosch stromende rivieren.

Maar vijf van de 31 hoeven waren in halfpacht gegeven, namelijk één in Rosmalen, twee in Vught, één van de drie hoeven in Heesch en één van de twee hoeven in Oss. Voor de andere Osse hoeve gold de halfpacht alleen voor de gerst en de haver, niet voor de rogge. De losse stukken land die voor enkele jaren werden verpacht lagen allemaal dicht bij de stad, dat wil zeggen in het Vrijdom, Empel, Rosmalen, Kessel en Maren, maar weer niet onder Engelen of Vlijmen, want dit waren Hollandse gebieden.

De erfpachten hadden percelen land of hoeven als zekerheid. De rogge van de erfpachten leverde 47 procent van de totale inkomsten en 60 procent van de inkomsten in groep 1 (landbouw algemeen) op. Anders dan de erfciijnzen waren de erfpachten waardeverster. Prijstijgingen als gevolg van muntverzwakking deden zich in de late middeleeuwen op grote schaal voor en holden de waarde van de in vaste geldbedragen uitgedrukte erfciijnzen uit. Bij de erfpachten, voor zover niet reduceerbaar, had men geen last van deze inflatie. Bij een stijgende productiviteit deelde de verpachter echter niet in de meeropbrengst.

De Tafel hanteerde bij de exploitatie van hoeven het Kempisch stalrecht.⁴⁷ De hele veestapel, dus niet alleen de paarden en het rundvee maar ook de schaapskudde en de bijen, was gemeenschappelijk eigendom van pachter en verpachter. De baten en lasten van de veestapel werd in twee gelijke delen gedeeld. Zo betaalde de Tafel de helft van de raapkoeken die aan de koeien werden gevoederd en de helft van de lammertienden. Werd er nieuw vee aangeschaft, dan komen we in de rekeningen uitgaven aan 'halve' koeien en paarden tegen. De baten van de veestapel bestonden uit de halve opbrengst van de verkoop van levend vee, vet, reuzel en huiden van geslacht of gestorven vee. De schapen leverden zowel zwarte als witte wol. De zuivelproductie werden echter niet gedeeld. In het hoofdstuk inkomsten uit 'beesten' kwam ik een grote diversiteit aan dieren tegen: koeien, stieren, ossen, vaarzen, veulens, schapen, varkens, een enkele merrie of een beer (mannelijk varken). Naast halve beesten verkocht de Tafel ook eigen vee. Zeer frequent betaalden de pachters ook voor de helft van de 'beternis' van het vee. De stijging van de waarde bijvoorbeeld van vee dat jong was aangekocht en daarna was vetgemest, kwam ten goede aan beide partijen.

---

⁴⁶ (oude noot 44) SAH, THG, oorkonden nrs. 130a (d.d. 1320) en 689 (d.d. 1370).

⁴⁷ (oude noot 48) Jansen, *Landbouwpacht*, 46-48.

Het verkochte hout kwam van de hoeven en bestond uit opgaande eikenbomen en schaarhout (= hakhout) dat geplant werd op aarden wallen die als omheining dienden van de akkers en de weilanden. Volgens de pachtovereenkomst was alle houtwas op de hoeve eigendom van de verpachter. De pachter mocht zonder zijn verlof geen opgaande bomen omhakken en het gebruik van het schaarhout en van struiken was aan beperkingen onderworpen.

De erfciijnzen hadden onroerend goed binnen en buiten de stad als onderpand. Zij namen 23 procent van de inkomsten voor hun rekening. Erfciijnzen waren niet bestand tegen de gevolgen van inflatie. De akten waarin zij gevestigd werden bevatten geen bepalingen over een herwaardering bij muntverzwakking. Een zekere garantie daartegen waren 'oude' muntsoorten zoals oude schilden, oudgeld en oude groten. Dergelijke munten waren rekenmunten, waarbij een niet meer in omloop zijnde munt van een hoog gehalte als basis werd genomen voor de berekening van de erfciijns. Naarmate het courante geld minder waard werd, steeg de waarde van dergelijke rekeneenheden. Vóór 1433 werden de koersen van deze rekenmunten echter gekoppeld aan de meest courante munt, de Brabantse stuiver. De fixatie van de koersen van de rekenmunten maakte een einde aan de waardevastheid van deze groep erfciijnzen.⁴⁸

De binnenerfciijnzen vormden samen met de huur van enkele huizen, kameren (éénkamerwoningen) en twee vleesbanken in de vleeshal de inkomsten uit de stad. De stedelijke samenleving droeg maar voor 11 procent bij in de totale inkomsten. Huizen die aan de Tafel werden geschonken werden meestal snel weer in erfciijns uitgegeven. Men kan zich overigens wel afvragen waarom de bestuurders doorgingen nieuwe erfciijnzen te vestigen terwijl ze in de vijftiende eeuw toch al geruime tijd geconfronteerd waren met muntontwaarding die schadelijk was voor het *patrimonium pauperum*. Ik heb de indruk dat de beheerders van de Tafel aan het risicomijdende karakter van de erfciijns de voorkeur gaven en het gebrek aan waardevastheid op de koop toenamen. Door de aanwezigheid van een onderpand waarop de schuld te verhalen viel en doordat op erfciijnzen en erfpachten minder makkelijk kwijtschelding werd verleend, was men verzekerd van een vast bedrag aan inkomsten.

Het bedrag aan achterstallige inkomsten was groot. Bij de erfciijnzen bedroeg de achterstand iets meer dan een half jaar, bij de naturaleveranties ongeveer een heel jaar.

Een hoeveelheid van 780 mud rogge (zie tabel 1-7) was voldoende voor ongeveer 145.000 broden van één kilo zwaar. Gaat men uit van het verbruik door een gezin van vier personen (man, vrouw en twee kinderen) van 3,2 kilo rogge per dag, dan kon de Tafel met haar rogge per dag 123 gezinnen oftewel 491 mensen van brood voorzien. Deze gegevens stemmen overeen met die van Blockmans en Prevenier.⁴⁹

Het inkomstenpatroon van de Tafel in de late middeleeuwen was dus eenzijdig. De overheersing van de rogge en de grote afhankelijkheid van de agrarische sector waren typerend. Bijna een kwart van het vermogen was belegd in erfciijnzen die op den duur steeds meer uitgehold werden door de geldontwaarding. De grootste armenzorginstelling van 's-Hertogenbosch was voor de financiering van zijn werk afhankelijk van de gang van zaken op

---

⁴⁸ (nieuwe noot 2016) Deze materie wordt thans nader onderzocht.

⁴⁹ (oude noten 49 en 50) Blockmans en Prevenier, 'Openbare armenzorg', 46-48 en 53-54.

het platteland. Bij een slechte agrarische conjunctuur ondervond de sociaal zwakkere in de stad daarvan de gevolgen. De Tafel was dan gedwongen de omvang van de steun aan te passen aan de gedaalde inkomsten.

4.3.2.

De periode 1450-1550

In deze periode namen de inkomsten uit vermogen in geld gemeten tussen 1455 en 1500 met 33 procent toe, in de daarop volgende halve eeuw vlakke de groei af tot een magere 10 procent. Het hoevenbezit werd verder uitgebreid zodat de Tafel in 1555 47 hoeven had. Het verspreidingspatroon veranderde niet. Tegenover de uitbreiding van het areaal stond echter stagnatie van de roggeopbrengst die bleef hangen rond de 800 mud per jaar. De te langzaam groeiende stroom van rogge en op het tweede plan die van gerst, haver en boekweit was onvoldoende om de honger van de arme Bosschenaar te stillen. In de jaren vijftig van de zestiende eeuw zag de meester van de Tafel zich genoodzaakt om grote hoeveelheden rogge aan te kopen. De Bossche graanmarkt kon deze vraag niet aan, zodat de meester tussen 1553 en 1556 meerdere malen naar Amsterdam reisde om daar rogge in te kopen. In zijn rekening van 1553/54 motiveerde hij dit als volgt:

Item alsoe die meester gereijst was in Hollandt op een professie van eender scamelder maghet die die meester dair bestelt had om God te dienen ende die professie geschiet synde, soe wast dat die meester considereerde ende merckte die penurie ende benautheyt van den armen ende wel wist dat die sulders van den huysen van den Heyligengeest nijet overladen en waren van coren, soe eest dat die voirs. meester gereyst is van dair nae Amsterdam om te doen provisie voir den armen [...] midts dien dat die laten [= pachters van de hoeven] dit teghenwoirdich jair metten pechtenaren [= betalers van erfpachten] nyet te wel leveren en sullen, nyet teghenstaende dat se een groote quantiteyt van rogge schuldich syn'⁵⁰

De pachters leverden niet voldoende en niet op tijd zodat de meester uit moest wijken naar Amsterdam. De extra uitgaven konden alleen bestreden worden door in 1555/56 over te gaan door interen op het vermogen. De hoeve in Ravels bij Weelde (provincie Antwerpen) werd voor ongeveer 660 gulden verkocht. Deze jaren waren overigens uitzonderlijk. Door misoogsten en andere factoren waren de prijzen van levensmiddelen gestegen tot een bijzonder hoog niveau. In de literatuur werd deze toestand vaak betiteld als 'crise de subsistance'.⁵¹

De samenstelling van het vermogen veranderde wel. De inkomsten uit de veeteeltsector namen toe en er vond in deze sector een overgang plaats van natura naar geld. Omstreeks 1500 bedroegen de inkomsten uit de veeteelt het dubbele van die van omstreeks 1455. Omstreeks 1555 lagen ze echter weer op het peil van een eeuw eerder. De inkomsten uit wol, reuzel en vet zijn dan verdwenen. De pachtcontracten geven op dit punt echter

---

⁵⁰ (oude noot 51) SAH, THG, rekening 1553/54 hoofdstuk uitgaven aan aankoop van granen (ongefolieerd).

⁵¹ (oude noot 52) Blockmans en Prevenier, 'Armoede in de Nederlanden'.

essentiële aanvullende informatie. Tussen 1500 en 1550 verdween niet alleen de halfpacht en de eigen teelt van granen, maar bij de meeste hoeven werd ook het Kempisch stalrecht afgeschaft. De hoogte van het voorlijf werd voortaan gekoppeld aan de voorwaarde dat de veestapel het eigendom was van de pachter alleen. In diezelfde periode vertienvoudigde de opbrengst van de pacht van de losse percelen en de voorlijven. Deze bedragen in geld werden ook wel 'groesgeld' genoemd en kwamen tot omstreeks 1500 maar sporadisch voor. Een halve eeuw later betaalde bijna iedere pachter een voorlijf dat gerelateerd was aan de opbrengst van de veeteelt. De meester nam genoegen met het innen van voorlijven in klinkende munt en had geen bemoeienis meer met de exploitatie van de veestapel. Het beheer werd afstandelijker en de geldeconomie won terrein op de natura-economie. In dit beeld past ook dat veel roggeleveranties in 1555 in geld werden voldaan. Het belang van vaste inkomsten zoals erfpachten en erfcijnzen nam steeds verder af:

Tabel 3

Aandeel in procenten van erfpachten en erfcijnzen op de totale inkomsten uit vermogen.

Tafel van de H. Geest

ca. 1455 – ca. 1555

Soort	Ca. 1455	Ca. 1501	Ca. 1555
Erfpachten	37	23	17
Erfcijzen	23	25	8
Totaal	60	48	25

4.3.3.

De periode van de Opstand

De verwoestingen aangericht op het platteland met name in de jaren tachtig van de zestiende eeuw en tijdens de belegeringen van 's-Hertogenbosch in 1601, 1603 en 1629 ontregelden de economie van het Brabantse platteland volkomen. De financiële administratie van de Tafel en de Negen Blokken laat zien dat pachten vaak jaren achterstallig waren. Onmiddellijk na de eeuwwisseling werden talloze overeenkomsten gesloten tussen pachters en de meester van de Tafel met een betalingsregeling. De gevolgen van de alles verwoestende oorlog kwamen ook tot uiting in de gegevens van het peiljaar 1600. Het effect van de prijsrevolutie is al besproken in paragraaf 4.2. Tegenover de gestegen waarde van roggeleveranties staat een enorme achteruitgang van de pacht in geld met respectievelijk 59 en 80 procent. Door de belegeringen werden vooral de landerijen rondom de stad 's-Hertogenbosch getroffen. Het beleg van 1629 zorgde ook voor een inundatie en de sloop van talrijke hoeven. De wijze waarop de agrarische sector en de boeren reageerden is in de literatuur al vele malen beschreven.⁵² De litanie van de oorlogsellende is bekend: inundaties, doorgestoken Maasdijken, boeren vluchtten weg of durfden hun velden niet langer te bewerken uit angst voor rondzwervende soldaten, hoeven werden in brand gestoken, vee

⁵² (nieuwe noot 2016) Het meest recente werk over dit onderwerp is: Adriaenssen, *Staatsvormend geweld*.

werd meegevoerd en geslacht door militairen enzovoort. De rekeningen wemelen van de passages waarin deze verschijnselen beschreven worden. Ik geef maar één voorbeeld:

Het jaer van [15]99 en heeft die voers. Joest de voirs. wert nijet moegen gebruycken midts den leger die aldaer den 2en Meij heeft comen liggen ende continuelycken gebleven tot Alderheijligen alsoe datter nijet eenen naebuer middelertyt thuys is gebleven maer vuyten dorp gevlueght [...] moiten binnen deser stadt ende elders haer vlueght nemen.⁵³

4.3.4

De zeventiende en achttiende eeuw

De latere ontwikkeling kan het beste in een paragraaf worden behandeld. Het meest in het oog vallend en de afstoting van bijna alle hoeven tussen 1700 en 1770. Zijn er in 1653 nog 53 en in 1700 nog 46 hoeven, in 1725 is dit aantal al gedaald naar 38. In 1751 na een grote publieke verkoping van 10 hoeven het jaar ervoor ligt dit aantal op 24 en in 1775 resteren er nog 4 hoeven. De verkopingen geschieden op voorstel van de regenten en met goedkeuring van het stadsbestuur. Bij de andere Godshuizen ging men in de achttiende eeuw eveneens tot liquidatie van het hoevenbestand over.⁵⁴

In 1650 waren de gebouwen van het Geefhuis in de stad alle verhuurd aan particulieren. De eigen teelt van granen was gestaakt, veeteeltprodukten kwamen er niet meer binnen. Wat er nog wel binnenkomt zijn grote hoeveelheden rogge, daarnaast wat boekweit, gerst en contant geld. Tussen 1650 en 1750 verdwenen de gerst en de boekweit zodat in 1775 het beheer veel eenvoudiger was geworden voor de rentmeester die na 1629 in de plaats was gekomen van de meester. Het vrijgekomen geld werd belegd in staatsleningen. De relatie tussen de Tafel en de primaire sector werd weliswaar minder nauw (van 90 naar 75 procent), maar in 1810 was er nog geen sprake van een 'obligatie-economie'. De Tafel bleef sterk aangewezen op vaste inkomsten. De inkomsten uit de stad namen verder af om in 1810 een niveau van 5 procent te bereiken. De bosbouw werd in de achttiende eeuw belangrijker. In 1808 bezat de Tafel onder Helvoirt, Udenhout en Schijndel ongeveer 80 hectare houtvelden, voornamelijk beplant met hakhout. Het volgende staatje zet de cijfers nog eens op een rij:

---

⁵³ (oude noot 55) SAH, THG, rekening 1600/01, hoofdstuk ontvangsten wegens landhuren (ongefolieerd).

⁵⁴ (nieuwe noot 2016) Kappelhof. 'Hoeven Geefhuis'. In dit artikel wordt geanalyseerd waarom de regenten tot liquidatie overgingen en welke gevolgen dit had.

Tabel 4

**Aandeel in procenten van de inkomsten op de totale inkomsten uit vermogen van de Tafel van de H. Geest
1600 – 1810**

Soort inkomsten	1600	1650	1750	1810
Primaire sector	95	91	77	76
Landbouw algemeen	91	84	74	73
Erfpachten rogge	32	16	20	37
Inkomsten uit rogge	63	42	40	38
Obligaties overheid	1	2	14	19

Aan het einde van de achttiende eeuw was het vermogen van de Tafel niet meer toereikend om de armenzorg gaande te houden. Het aantal paupers nam toe doordat de economie van de Republiek na 1780 achteruitging en de inkomsten hielden daarmee geen gelijke tred. Een reorganisatie van de armenzorg in 's-Hertogenbosch was daarom noodzakelijk. Centralisatie van alle fondsen onder één bestuur maakte een efficiënter beheer en een betere controle op de bedeeden in theorie mogelijk. Vanaf ca. 1800 sprong de overheid steeds vaker bij door indirect of direct de Tafel te subsidiëren. Het stadsbestuur van 's-Hertogenbosch zorgde voor nieuwe inkomsten zoals een in 1804 ingevoerde hondenbelasting, een deel van de geïnde boeten, de opbrengst van de verkoop van verjaarden panden van de bank van lening en een deel van de inkomsten van het in de zeventiende eeuw uitgestorven Groot Begijnhof. In 1810 werden de goederen van dit hof overgedragen aan de Tafel.⁵⁵ In 1808 werd een subsidie van 1800 gulden verleend voor het bereiden van de toen ingevoerde Rumfordse soep.⁵⁶ De waarde van deze nieuwe inkomsten was in 1807-1809 al ongeveer 20 procent van alle inkomsten. Tot 1850 zou het gemeentebestuur het in 1817 gevormde Bedelingsfonds, waarin waren opgenomen de Tafel van de H. Geest en de Negen Blokken, jaarlijks subsidiëren met bedragen variërend van 2800 tot 6000 gulden.⁵⁷

5.

De Negen Blokken

5.1

Onafgebroken vermogensgroei

De fondsen van de blokken ontwikkelden zich heel anders dan dat van de Tafel. Bij de blokken groeide het vermogen onafgebroken door, terwijl het vermogen van de Tafel goede en slechte tijden kende. De blokken hadden geen hoeven en maar zeer weinig landerijen. Hun vermogen was belegd in renten die vanaf de zeventiende eeuw geleidelijk plaatsmaakten door staatsleningen. Tot aan het einde in 1810 ontvingen de blokken geen subsidie van de overheid of andere instanties.

⁵⁵ (oude noot 57) Sasse van Ysselt, *Voorname huizen en gebouwen*, 393-395.

⁵⁶ (oude noot 58) Eerenbeemt, *'s-Hertogenbosch 1794-1814*, 166.

⁵⁷ (oude noot 60) Wouters, *Van bedeling tot verheffing*, 177.

De inkomsten van de drie onderzochten blokfondsen namen vanaf de eerste peildatum 1560 onafgebroken toe. De grootste aanwas vond plaats in de zestiende eeuw en tussen 1700 en 1800. Twee van de drie fondsen stonden in 1500 nog maar in de kinderschoenen. Juist zij breidden zich het sterkste uit, het al langer bestaande fonds van het Hinthamereinde deed het wat rustiger aan. De blokmeesters ontplooiden diverse activiteiten om aan meer middelen te komen. Zij hielden collecten langs de huizen. Veel aanwas was het gevolg van legaten in testamenten of door mensen die op sterven lagen en opdracht gaven wat geld of broden te laten uitdelen onder de armen. Met dit werk werden dan de blokmeesters belast. Deze uitdelingen verdwenen echter in de loop van de zeventiende eeuw. Het hoofdstuk 'giften en legaten' kwam in elke blokrekening voor, terwijl het in de zeventiende en achttiende eeuw wel opgevoerd werd in de rekeningen van de Tafel maar dan als pro memoriepost.

In de periode 1650-1750 werden de blokken verrijkt door een klein aantal zeer grote legaten en erfstellingen. De belangrijkste waren:

1. een legaat van de in 1651 overleden Hester van Grinsven van een rente van 100 gulden aan ieder van de Negen Blokken, in totaal dus 900 aan renten.⁵⁸
2. het legaat van de in 1716 overleden Jacob van Casteren aan het blok van de Hinthamerstraat bestaande uit een windkorenmolen in 's-Hertogenbosch, vier huizen in deze stad en 2,33 hectare land onder Empel.⁵⁹
3. mr. Johan A. van Boxtel die in 1746 zijn testament maakt en daarin het blok van de Vismarkt benoemt tot zijn enig erfgenaam. Mr. Johan overleed in 1749. De zuivere opbrengst van deze erfenis bedroeg 6148 gulden.⁶⁰
4. Catharina van Campen die in 1745 overleed. Volgens haar in 1703 opgestelde testament zouden de Negen Blokken onder bepaalde voorwaarden waaraan in 1745 was voldaan al haar goederen erven. Haar verwanten namen na haar dood echter bezit van de erfenis en verzwegen het testament. Een anonieme brief uit Antwerpen uit 1752 aan de blokmeesters van de Vismarkt wees hen erop dat zij mochten dulden dat op een dergelijke wijze geld dat voor de armen was bestemd aan zijn doel werd onttrokken. Een proces gevoerd voor de Raad van Brabant in Den Haag eindigde in 1755 in een vonnis waarin de Negen Blokken in het gelijk werden gesteld. De netto-opbrengst van deze erfenis bedroeg 57.643 gulden.⁶¹
5. Het testament van de in 1759 overleden Johanna Smits, koopvrouw in 's-Hertogenbosch, waarin zij het blok van de Markt benoemde tot enig erfgenaam. De netto-opbrengst bedroeg 13.513 gulden.

Het aandeel van de natura-inkomsten, dat bij de blokken alleen uit erfpachten in rogge bestond, daalde eerst gestaag van 25 procent in 1560 tot 6 procent in 1760 om daarna weer

---

⁵⁸ (oude noot 60) Van der Does de Willebois, *Studieburzen*, II, 43-48. De conflicten die ontstonden naar aanleiding van dit testament betroffen niet het legaat aan de Negen Blokken, maar het gasthuis.

⁵⁹ (oude noot 61) SAH, Blok Hinthamerstraat, voorl. nrs. 3072-3074 en 3080.

⁶⁰ (oude noot 62) SAH, Blok Vismarkt, voorl. nr. 6093 (testament).

⁶¹ (oude noot 63) SAH, Blok Markt, voorl. nr. 520, Godshuizen, Inventaris-Van Rooy (1918), nr. 26B en Blok Hinthamerstraat voorl. nrs. 3257, 3258, 3258A, 3277, 3279, 3281, 3282, en 3286, en Blok Hinthamereinde voorl. nr. 3216.

te stijgen tot 23 procent in 1809. Dit was een gevolg van een andere beleggingspolitiek van de blokmeesters. Vanaf de zestiende eeuw nam de voorkeur voor staatsleningen toe. De hierboven besproken grote erfenissen werden, voor zover ze al niet bestonden uit obligaties, terstond belegd in generaliteitsobligaties en renten op de bedden, stukken 3 procent rente gaven. Toen de blokmeesters merkten dat na 1650 de graanprijzen bleven stijgen, kochten zij niet reduceerbare erfpachten in rogge aan. Deze werden op de markt verhandeld.

5.2

De situatie in 1560

De oudste peildatum is 1560, maar van de blokken van de Markt en het Hinthamereinde zijn gegevens bekend uit de tijd daarvoor die meer licht werpen op de ontstaansgeschiedenis van de blokkfondsen. In het midden van de zestiende eeuw was het blok van het Hinthamereinde het rijkste gevolgd door dat van de Markt en de Hinthamerstraat. De twee laatstgenoemde blokken werden gesticht in respectievelijk 1480 en 1477. Bij de Markt komt de opbouw van een fonds na 1480 zeer snel op gang. Tussen 1502 en 1538 verdubbelden de geldinkomsten zich en nam het volume geleverde rogge met een factor vier toe. Bij de aangrenzende Hinthamerstraat was men in 1564 nog lang niet zover.

Op het Hinthamereinde is men omstreeks 1370 met de opbouw van een fonds begonnen. De oudste bekende overdrachten van erfciijnzen aan de huisarmen zijn van 1375 en 1377.⁶² Het oudste bezit van dit blok was geconcentreerd in het buiten de stadsmuren gelegen gehucht Hintham en op het Hinthamereinde. Al vroeg lag er langs de weg van 's-Hertogenbosch naar Grave bebouwing bestaande uit woonhuizen en windmolens. Ik vermoed dat tot in de late zestiende eeuw de huisarmenzorg zich niet alleen beperkte tot het stedelijke Hinthamereinde maar zich ook uitstreekte tot Hintham.⁶³

5.3

De samenstelling van het inkomen uit vermogen

De blokken waren voor hun inkomsten minder afhankelijk van de primaire sector en voor zover die band er was deze minder direct. De blokken bezaten enkele stukjes land rondom de stad maar deze brachten maar weinig op. De inkomsten uit onroerend goed bestonden voornamelijk uit de huur van huizen en kamers in de stad. Voor het overige bestonden de inkomsten uit renten met onroerend goed als zekerheid. Wanneer we de obligaties ten laste van de polders rondom de stad en van de dorpen in de Meierij, de buitenerfciijnzen en de erfpachten te samen nemen, dan krijgen we het volgende resultaat:

Tabel 5

Aandeel inkomsten buiten de stad

---

⁶² (oude noot 65) SAH, Blok Hinthamereinde, voorl. nrs. 2013 (jaar 1377) en 2011 (jaar 1375).

⁶³ (oude noot 66) SAH, Blok Markt voorl. nrs. 60 en 60a (d.d. 1490).

Jaar	Aandeel in %
1560	50
1610	43
1660	49
1700	47
1760	27
1809	32

De afhankelijkheid van het platteland nam tussen 1700 en 1760 sterk af om daarna weer op te lopen tot ongeveer een derde.

5.4

De Tafel van de H. Geest en de Negen Blokken te samen genomen

Betekende de tweede helft van de achttiende eeuw voor de Tafel een structurele verslechtering, voor de blokken was dat ook het geval. De gegevens in tabel III achterin tonen aan dat sommige blokken zoals de Hinthamerstraat en de Vismarkt zelfs geconfronteerd werden met een daling van hun inkomen in geld berekend. Dit waren juist de blokken die nauwelijks of niet over natura-inkomsten beschikten, maar al hun vertrouwen gesteld hadden in obligaties. Bij omrekening in mudden rogge blijkt dat het aldus berekende reële inkomen van de blokken met meer dan 40 procent daalde. Het is dus niet verwonderlijk dat veel blokken na ca. 1760 gingen bezuinigen op de bedeling en dat met name de blokmeesters vanaf ca. 1770 bij het stadsbestuur aandrongen op maatregelen tegen de van buiten komende bedelaars.

Wanneer we de inkomsten uit het vermogen van de Tafel en de blokken optellen, krijgen we het volgende beeld:

Tabel 6

Inkomsten uit het vermogen in rogge en in geld gemeten van de Tafel van de H. Geest en de Negen Blokken 1752-1754 en 1809

		1753-1754	1809	In procenten
Nominaal	In geld	20.548	31.880	+ 55
Reëel	In mudden rogge	1778	1295	- 27

De steunverlening door de blokken mag niet worden onderschat. In het midden van de achttiende eeuw kwam meer dan een derde (in rogge gemeten) van de bedeling uit de kassen van de blokken.

6.

Conclusie

De financiële middelen waarover de twee belangrijkste extramurale armenzorginstellingen van 's-Hertogenbosch, de Tafel van de H. Geest en de Negen Blokken konden beschikken fluctueerden in de loop der tijden sterk. Dit had grote gevolgen voor hun functioneren. Het leeuwendeel van hun vermogen was belegd in de agrarische sector. Bij de Tafel ving de opbouw van het vermogen aan in 1274 toen Willem van Gent een fonds vormde met een opbrengst van jaarlijks 35 pond penningen leuvens waaruit een belangrijk deel bestemd was voor de Tafel van de H. Geest. Het fonds groeide daarna aan door schenkingen, legaten en erfstellingen. In de vijftiende eeuw de vorm bestond het vermogen van de Tafel uit renten in geld en natura, landerijen rondom de stad aan de Maaskant en boerderijen. Land en hoeven werden in pacht uitgegeven. Bij de hoeven werd een klein deel aanvankelijk in halfpacht uitgegeven en de rest in tijdpacht voor perioden variërend van vier tot acht jaar. Vanaf het midden van de zestiende eeuw werden alle hoeven in tijdpacht uitgegeven. De Tafel gaf zelf geen hoeven of land in erfpacht uit. Vanaf de late zeventiende eeuw gingen de bestuurders steeds meer beleggen in door de overheid (steden, dorpen, gewesten, generaliteit) uitgegeven obligaties. Hoewel de stad 's-Hertogenbosch al in de vijftiende eeuw op grote schaal lijf- en losrenten verkocht, waren de Tafel en de Blokken daarin toen nog niet geïnteresseerd.

Vanaf de vijftiende eeuw namen de middelen toe, maar vanaf het midden van de zestiende eeuw werden deze uitgehold door de prijsinflatie die toen heel Europa trof. Pas na 1600 kwam het groeitempo weer boven dat van de kosten van levensonderhoud te liggen. Een tweede baisseperiode ving in 1660. Vanaf 1660 daalden de pachtopbrengsten als gevolg van stijgende belastingen, extra lasten als gevolg van de drie oorlogen tussen Frankrijk en de Republiek (1672-1678, 1689-1697 en 1702-1713) en na 1713 dalende graanprijzen. In de tweede helft van de achttiende eeuw kwam de instellingen klem te zitten tussen de stijgende kosten van het levensonderhoud en een toenemend aantal armen die bedeling nodig hadden.

De Tafel produceerde tot 1637 veel zelf en had daarvoor personeel in vaste dienst. Veel land rondom in stad werd in eigen beheer uitgebaat. De later ontstane blokken pakten het anders aan. Zij hadden nauwelijks personeel in dienst en deden niets in eigen beheer. Ik onderscheid derhalve wanneer het om de samenstelling van het vermogen gaat twee typen armenzorginstellingen. Het oudere type met de Tafel van de H. Geest met veel eigen beheer en derhalve veel personeel en met een uitgestrekt bezit aan hoeven die verspreid lagen over het hele aan 's-Hertogenbosch onderhorige district, de Meierij, en een jonger type waarbij het vermogen bestaat uit renten en losse stukken land in de directe omgeving. Tot het oudere type behoorde in 's-Hertogenbosch het Groot Gasthuis, tot het jongere alle andere armenzorginstellingen.

De spreiding van het goederenbezit werd bepaald door een politiek-institutionele factor. De Bossche armenzorginstellingen belegden alleen in de Meierij, niet in andere delen van Brabant, laat staan in de naburige vorstendommen Holland en Gelderland. Uit ander door mij verricht onderzoek is nadien gebleken dat de Bossche burgers dat ook zo deden. Zo

werden stad en meierij van elkaar afhankelijk. De stad investeerde in 'haar' meierij, deze betaalde aan de stad rente en pacht en leverde goederen met name rogge en vee. Een onderzoek naar de vermogensopbouw van andere Bossche armenzorginstellingen en van dergelijke instellingen in andere steden en dorpen in noordelijk Brabant kan de voorgaande hypothesen toetsen en de nu getrokken conclusies weerleggen, aanvullen of verfijnen.⁶⁴

De Bataafs-Franse Tijd bracht Brabant politieke vrijheid en autonomie, maar de economie ging bergafwaarts. In 's-Hertogenbosch verslechterde de situatie zodanig dat het gemeentebestuur na 1800 met subsidies bij moest springen. In 1810 voerde Napoleon, nadat hij dit deel van het koninkrijk Holland bij zijn rijk had ingelijfd, een reorganisatie door waardoor bijna alle armenzorginstellingen van 's-Hertogenbosch werden samengevoegd. Dit complex van instellingen kreeg de naam van Godshuizen en bleef tot 1990 bestaan. De fusie schiep de voorwaarden voor een efficiënter beheer van de fondsen en verlaagde de beheerskosten. Wel maakte de fusie een einde aan de autonomie van de wijkgebonden armenzorgfondsen.

Afkortingen

OBNB	Oorkondenboek Noord-Brabant
SAH	Stadsarchief 's-Hertogenbosch
THG	Tafel van de Heilige Geest in 's-Hertogenbosch

Bronnen

Archieven

Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Tafel van de H. Geest van 's-Hertogenbosch

Rekeningen

Oorkonden

Verwezen wordt naar de door H. van Rooy in 1918 voltooide manuscriptinventaris en naar de door van regesten voorziene oorkonden. De nummers van de oorkonden zijn gelijk aan die van de regesten.

Blokken van de Markt c.a., de Hinthamerstraat en het Hinthamereinde

Leggers en manualen

---

⁶⁴ (nieuwe noot 2016) Ik heb sedert 1981 veel onderzoek gedaan naar de politiek van armenzorginstellingen elders in Brabant. Een in 1995 gepresenteerd paper is in 2016 geplaatst op de website www.academia.edu. Van de sinds 1981 verschenen literatuur noem ik met name Fierst van Wijnandsbergen over de Tafel van de H. Geest en het Gasthuis in Grave (zie hierna de literatuurlijst).

Literatuur

Adriaenssen, Leo, *Staatsvormend geweld. Overleven aan de frontlinies in de meierij van Den Bosch, 1572-1629* (Tilburg, 2007)

Blockmans, W. P. en W. Prevenier, 'Openbare armenzorg te 's-Hertogenbosch tijdens een groeifase, 1435-1535', in: *Annalen van de Belgische Vereniging voor Hospitaalgeschiedenis*, 12 (1974) 21-78.

Blockmans, W.P. en W. Prevenier, 'Armoede in de Nederlanden van de 14^e tot het midden van de 16^e eeuw', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 88 (1975) 501-538.

Camps, H.P.H. ed., *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312* (dl. I De Meierij van 's-Hertogenbosch (met de heerlijkheid Gemert) (Den Haag, 1979).

Coopmans, J.P.A., *De rechtstoestand van de Godshuizen te 's-Hertogenbosch vóór 1629* ('s-Hertogenbosch, 1964).

Dillo, M. en G.A.M. Van Synghel ed., met medewerking van E.T. van der Vlist, *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312. Deel II De heerlijkheden Breda en Bergen op Zoom* (Den Haag, 2000).

Does de Willebois, A. van der, *Studiebeurzen* (3 delen; 's-Hertogenbosch, 1904-1905).

Eerenbeemt, H.F.J.M. van den, *'s-Hertogenbosch in de Bataafse en Franse Tijd 1794-1814* (Nijmegen, 1955).

Essink, H.B.M., *De archieven van kerkelijk en wereldlijk Orthen* ('s-Hertogenbosch, 1954).

Fierst van Wijnandsbergen, Ron, *Ghenge ende gheve in Grave. Fondsvorming van armeninstellingen en middeleeuwse monetaire problematiek* (Tilburg, 2013).

Heurn, Johan Hendrik van, *Historie der Stad en Meyerye van 's-Hertogenbosch* (4 delen; Utrecht, 1776-1778).

Hoekx, J.A.M., G. Hopstaken, A.M. van Lith-Droogleever Fortuijn en J.G.M. Sanders ed., *Kroniek van Molius. Een zestiende-eeuwse Bossche priester over de geschiedenis van zijn stad* ('s-Hertogenbosch, z.j.).

Jansen, H.P.H., *Landbouwpacht in Brabant in de 14 en 15^e eeuw* (Assen, 1955).

Kappelhof, A.C.M., 'Het Bossche Geefhuis. Het inkomen uit het vermogen van de Tafel van de H. Geest van Den Bosch 1450-1810', in: *Varia Historica Brabantica*, 10 (1981)1-54.

Kappelhof, A.C.M., *Armenzorg in Den Bosch. De Negen Blokken 1350-1810* (Utrecht, 1983).

Kappelhof, A.C.M., 'De hoeven van het Bossche Geefhuis. Opbouw, beheer en liquidatie van een omvangrijk hoevenbezit', in: *Noordbrabants Historisch jaarboek*, 1 (1984) 83-142. Een bewerkte en gedigitaliseerde versie werd onder de titel van 'De hoeven van de Tafel van de Heilige Geest van 's-Hertogenbosch. Opbouw, beheer en liquidatie van een omvangrijk hoevenbezit' in september 2014 geplaatst op de website www.academia.edu. Deze versie dient als een afzonderlijke publicatie te worden beschouwd omdat de volgorde van de hoofdstukken en de paragrafen in 2014 is veranderd.

Kappelhof, A.C.M., *De belastingheffing in de Meierij van Den Bosch gedurende de Generaliteitsperiode (1648-1730)* (Tilburg, 1986).

Mosmans, J., *De St. Janskerk te 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch, 1931).

Rooy, H.J.M. van, *Korte schets van de geschiedenis van het Oude Mannen- en Vrouwenhuis en het bedelingsfonds te 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch, 1939).

Sasse van Ysselt, A.F.O.; van, *Voorname huizen en gebouwen van 's-Hertogenbosch* (3 delen, 's-Hertogenbosch, z.j.).

Tijms W. ed., Prijzen van granen en peulvruchten, in: *Historia Agriculturae*, dl. XI-1 (Nederlands Agronomisch-Historisch Instituut, Groningen 1977).

Tits-Dieuaide, M.J., 'Les tables des pauvres dans les anciennes principautés belges au moyen âge', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 88 (1975) 562-583.

Vries, Jan de, en Ad van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (tweede druk; Amsterdam, 1995).

Wouters, Th.A., *Van bedeling tot verheffing* (Tilburg, 1968).

Bijlage I

Lijst van archivalische bronnen

De nummers zijn die van de in 1918 door H. van Rooy voltooide handschriftinventaris van een deel van de archieven van de Godshuizen vóór 1811.

Tafel van de H. Geest van 's-Hertogenbosch
(Jaar)rekeningen

nr. 406

1455/56 (15 augustus – 14 augustus)
1456 (15 augustus – 24 december)
1456/57 (25 december – 24 juni)
1458/59 (24 juni – 23 juni)
(1457/58 ontbreekt)

nr. 415
1500/01 (24 juni – 23 juni)
1501/02 (idem)

nr. 416
1502/03 (24 juni – 23 juni)

nr. 427
1553/54 (24 juni – 23 juni)

nr. 428
1554/55 (24 juni – 23 juni)
1555/56 (idem)

nr. 438
1599/1600 (24 juni – 23 juni)

nr. 439
1600/01 (24 juni – 23 juni)
1601/02 (idem)

nr. 453
1649-1652 (1 juli – 20 augustus)

nr. 546
1752/53 (1 juli – 30 juni)

nr. 547
1753/54 (1 juli – 30 juni)

nr. 548
1754/55 (1 juli – 30 juni)

nrs. 603, 605 en 606
1807-1809 (1 januari – 31 december)

Blok van de Markt en Tolbrug

nr. 1
Manualen, 1502 – ca. 1530 en 1538-1565

nr. 4
Inventaris archief van het blok, 1560

nr. 17
Manuaal 1607-1619

nr. 20
Manuaal 1659-1743

nr. 21
Manuaal 1744-1870

Blok van de Hinthamerstraat

nr. 56a
Legger 1480, bijgewerkt tot 1537

nr. 36
Rekening 1563/64 (4 januari – 3 februari)

nr. 56
Manuaal 1605-1623

nr. 57
Manuaal 1623-1667

nr. 58
Manuaal 1676-1719

nr. 60
Manuaal 1744-1761

nr. 62
Manuaal 1809-1874

Blok van het Hinthamereinde

nr. 86
Legger, aangelegd 1452 en bijgehouden tot ca. 1484

nr. 88
Legger 1521-1545/46

nr. 89
Manuaal 1562-1587

nr. 92
Manuaal 1608-1622

nr. 94
Manuaal 1657-1676

nr. 96
Manuaal 1696-1721

nr. 98
Manuaal 1747-1778

nrs. 99-100
Manualen 1778-1874

Bijlage II

Graanprijzen

1455 - 1810

gebruikt bij de omrekening van naturaleveranties.

bedragen in guldens van 20 stuivers

Tafel van de H. Geest	rogge	boekweit	gerst
Ca. 1455	2,10	Geen gegevens	Geen gegevens
Ca. 1500	1,72	Geen gegevens	Geen gegevens
Ca. 1555	4,41	Geen gegevens	Geen gegevens
Ca. 1600	10,94	7,26	3,94
Ca. 1650	14,73	11,41	12,47
Ca. 1750	11,79	9,03	n.v.t.
Ca. 1810	24,61	19,16	n.v.t.
Negen Blokken			
Jaar	rogge		
Ca. 1500	1,72		
Ca. 1560	5,36		
Ca. 1610	9,61		

Ca. 1660	14,20		
Ca. 1700	14,75		
Ca. 1760	11,17		
Ca. 1810	24,61		

Tabel II

**Inkomsten uit het vermogen van de blokken Markt c.a., Hinthamerstraat en Hinthamereinde
In guldens van 20 stuivers en in Bossche mudden rogge**

	1560	1610	1660	1700	1760	1809
Onroerend goed	107	17	58	14	516	198
Binnenerfciijnzen	129	345	333	144	136	64
Buitenerfciijnzen	140	336	551	435	309	349
Obligaties en renten op de overheid	44	392	544	880	2190	2239
Obligaties t.l.v. particulieren	-	-	35	264	86	189
Tienden	-	-	-	-	-	197
Diversen	4	1	22	6	3	70
Rogge (erfpachten) In mudden	27	24	21	20	19	40
1-8 totaal in geld	570	1319	1835	2036	3447	4284
Verandering in % t.o.v. vorig peiljaar		+ 157	+ 41	+ 13	+ 86	+ 2
1-8 totaal in rogge	106	137	129	138	309	174
Verandering in % t.o.v. vorig peiljaar		+ 29	- 6	+ 7	+ 124	- 43

Tabel III

**Inkomsten uit het vermogen van de Negen Blokken in 1760 en 1809.
In guldens van 20 stuivers en in Bossche mudden rogge**

	1760	1809
in guldens		
Markt c.a.	1263	1721
Ortheneinde	542	766
Hinthamerstraat	1235	1175
Hinthamereinde	947	1389
Kerk- en Verwerstraat	725	935

Weversplaats	606	825
Vismarkt	820	708
Vugtherstraat	530	756
Vugtherdijk	714	961
Totaal	7382	9236
In rogge	661 mud	375 mud

